

ISSN 2466 – 5185 (Printed)

ISSN 2560 - 4090 (Online)

ГОДИНА IV

БР. 1/2019

**СРПСКА
АКАДЕМСКА МИСАО
SERBIAN ACADEMIC THOUGHT**

Central and Eastern European Online Library

ЈАГОДИНА

SRPSKA AKADEMSKA MISAO
SERBIAN ACADEMIC THOUGHT

MEĐUNARODNI NAUČNI ČASOPIS ZA HUMANISTIČKE I
DRUŠTVENE NAUKE
INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL FOR HUMANITIES AND
SOCIAL SCIENCES

ISSN 2466-5185

Vol. 4, No. 1/2019

SRPSKA AKADEMSKA MISAO
SERBIAN ACADEMIC THOUGHT

MEĐUNARODNI NAUČNI ČASOPIS ZA HUMANISTIČKE I
DRUŠTVENE NAUKE
INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL FOR HUMANITIES AND
SOCIAL SCIENCES

Izdavač: Narodna biblioteka „Radislav Nikčević“
Jagodina

Suizdavač: Razvojna akademija poljoprivrede Srbije

Za izdavača:
dr Marko Bojić

Izdavački savet:
Prof. dr Dejan Čikara (Univerzitet Priština),
Prof. dr David Dašić (Evropski centar za mir i razvoj Univerziteta za mir
Ujedinjenih nacija, ECPD)

Glavni i odgovorni urednik
prof. dr Dejan Dašić

Uređivački odbor:

Prof. dr Drago Cvijanović (Fakultet za hotelijerstvo i turizam Vrnjačka Banja),
Prof. dr Aleksandar Prnjat (Alfa BK univerzitet, Beograd, Srbija),
Prof. dr Milijanka Ratković (Fakultet za poslovne studije i pravo,
Beograd, Srbija),
Prof. dr Branislav Drašković (Filozofski fakultet, Univerzitet Istočno Sarajevo,
BIH),
Prof. dr Dimitris Vogiacis (Grčka),
dr Dimitar Atanasov (Istorijski institut BANU, Bugarska),
Doc. dr Miroslav Doderović (Filozofski fakultet Univerziteta Crne Gore,
Nikšić),
Prof. dr Ustamenko-Kosorič Olena (Institut kulture i umetnosti Šumskog
državnog pedagoškog univerziteta „A.S. Makarenko“, Ukrajina),
Prof. dr Svetozar Poštić (Univerzitet Vinius, Litvanija),
prof. dr Dejan Antić (Filozofski fakultet u Nišu, Srbija).

Časopis izlazi jednom godišnje u decembru.

SADRŽAJ

<i>MA Milena M. Baltić</i> JUGOSLOVENSKA GRAĐANSKA OPOZICIJA I MINHENSKI SPORAZUM (1938)	7
<i>MA Jelena B. Rogožarski</i> VLASNIČKA STRUKTURA FABRIKE ROGOŽARSKI.....	19
<i>mr Nebojša D. Đokić</i> PRILOG ISTORIJI SABORNE CRKVE U BEOGRADU	33
UPUTSTVO ZA AUTORE	51

Rad primljen: 11.07.2019.
Rad prihvaćen: 24.09.2019.
UDK: 327.58(4)"1938"
327:328.123(497.1)"1938"
94:323(497.1)"1938"

Pregledni rad

JUGOSLOVENSKA GRAĐANSKA OPOZICIJA I MINHENSKI SPORAZUM (1938)

Rezime: U radu se analizira odnos jugoslovenske građanske opozicije prema reakciji vlade Milana Stojadinovića na Minhenski sporazum. Spoljna politika Milana Stojadinovića bila je izložena velikim kritikama od strane jugoslovenske građanske opozicije tokom 1938. godine, u vreme dva izuzetno značajna spoljnopolitička događaja – anšlusa i Minhenskog sporazuma. Pored toga, ova opozicija je smatrala da vlada svojom politikom slabi Malu antantu i udaljava zemlju od njenih tradicionalnih saveznika, što može biti kobno po Jugoslaviju. Znajući da je ovakav stav imao i znatan deo naroda, uspešno ga je koristila tokom predizborne kampanje 1938. godine.

Ključne reči: Kraljevina Jugoslavija, Minhenski sporazum, građanska opozicija, spoljna politika.

Uvod

Jugoslovenska opozicija je tokom druge polovine tridesetih godina bila nezadovoljna spoljnom politikom koju je vodila vlada, a to nezadovoljstvo su dodatno produbila za Jugoslaviju dva najvažnija spoljnopolitička događaja iz 1938. godine – anšlus i Minhenski sporazum. Građanske stranke su bile naklonjene zapadnim demokratijama, Britaniji i Francuskoj. Tražile su da se održe i dobri odnosi sa saveznicama u Maloj i Balkanskoj antanti, ali i da Jugoslavija ostane verna Društvu naroda i principu kolektivne bezbednosti. Kritikovale su Stojadinovića zbog toga što je napuštao ova stara prijateljstva i što je se sve više približavao fašističkoj Italiji i nacističkoj Nemačkoj. Stojadinović je optuživan i da priželjkuje da i Jugoslavija krene putem fašizma (Radojević 1994, 138-139).

Čehoslovačka je brinula zbog toga što su važni problemi u unutrašnjoj politici Jugoslaviji ostajali nerešeni, pre svega hrvatsko pitanje. Njoj nije odgovaralo da njena saveznica bude slaba iznutra (Deak 1980 a, 177-178). Pragu po volji nije bila ni spoljna politika vlade, pa se on okrenuo građanskoj opoziciji, koja mu je bila mnogo bliža zbog svojih zahteva za demokratizacijom

¹ Srpski naučni centar Beograd

zemlje i spoljnom politikom sa osloncem na zapadne demokratije i stare saveznike iz Male i Balkanske antante. Ipak, kako je opozicija bila slabija i razjedinjena, Čehoslovačka od ove podrške nije imala veće koristi (Deak 1980 b, 76-77).

Anšlus Austrije je izazvao veliko uzbuđenje u redovima opozicije. Tokom budžetske debate Ministarstva inostranih poslova, marta 1938. godine, opozicioni poslanici su oštro kritikovali vladu zbog ugovora sa Bugarskom i Italijom, posete Fon Nojrata, napada policije na okupljeni narod tokom Benešove i Delbosove posete, kao i zbog Stojadinovićevih poseta Rimu i Berlinu (Vanku, 1969, p. 193).

Stojadinović je pokušao da svoju spoljnu politiku objasni šefovima parlamentarnih klubova na sastanku održanom 15. marta 1938. Predsednik vlade je tvrdio da nije mogao da pomogne Austriji kad ni velike sile ništa nisu učinile. Objašnjavao je da nije mogao da sklopi vojni savez ni sa Francuskom ni sa Čehoslovačkom jer nijedna od te dve zemlje nije mogla da pomogne Jugoslaviji ukoliko bi to bilo potrebno. Tvrdio je da Nemačka i Italija nisu ništa tražile od Jugoslavije osim da ona ne bude neprijateljski raspoložena prema njima. Međutim, šefovi opozicionih klubova nisu bili potpuno pridobijeni Stojadinovićevim argumentima. Prebacivali su mu da do anšlusa ne bi ni došlo da je Jugoslavija očuvala Malu antantu, Balkanski savez i „iskrenu saradnju i prijateljstvo sa Francuskom i da nismo de facto prišli osovini Rim-Berlin protiv koje je ceo naš narod“. Dodali su da su ih Stojadinovićevi argumenti još više razočarali i da Hitler nije mogao naći boljeg advokata od jugoslovenskog predsednika vlade (Gvozdenović 1969, 17-20).

Simpatije prema Čehoslovačkoj su pokazivali i članovi Jugoslovenske nacionalne stranke, koja je svojevremeno bila nosilac šestojanuarskog režima, koji je Prag vremenom prestao da podržava. Jedan od najglasnijih kritičara Stojadinovićeve spoljne politike, senator Anđelinović, bio je upravo član ove stranke. On je smatrao da bi Jugoslavija počinila izdaju Slovenstva ukoliko bi okrenula leđa sudbini Čehoslovačke (Deak 1980 b, p. 197; Chrobák 1999, p. 287). JNS je održala sednicu 19. i 20. septembra, u jeku čehoslovačke krize. Sednici je prisustvovao i Petar Živković, predsednik stranke. Glavna tema prilikom razmatranja spoljnopoličke situacije su bili događaji u Čehoslovačkoj. Isticana je slovenska solidarnost i povezanost dva naroda: „Jugoslovenski narod zna koliko je povezana sudbina oba slovenska naroda, pa u nepokolebljivoj vernosti od svega srca želi da bratska čehoslovačka država izađe iz sadašnjih iskušenja sa novom verom u svoju misiju i svoju budućnost“. Prema mišljenju prisutnih članova stranke, čehoslovačka sudbina je pokazala da je jedino predanost jugoslovenskoj misli mogla da otkloni slične teškoće u budućnosti Kraljevine (AJ, 37-19-146, 705).

Nedugo nakon gorepomenute sednice održana je i konferencija u Minhenu. To je bio povod senatoru Anđelinoviću da 5. oktobra ponovo uputi kritiku Milanu Stojadinoviću. Upozoravao je da je u Minhenu kriza bila samo odgođena, a ne i trajno otklonjena. Pored toga, za Jugoslaviju još značajnije i

opasnije što „je time definitivno srušen sistem mirovnih ugovora koji su...služili kao osnovica stvaranja tzv. naslednih narodnih država u centralnoj Evropi“. Stojadinovića je optužio da je svojom politikom likvidirao Malu antantu. Zahvaljujući Stojadinoviću Jugoslavija ne može više da vodi samostalnu spoljnu politiku, već se mora povinovati željama Berlina i Rima, a ako to bude odbila biće rasparčana kao Čehoslovačka. Po senatorovom mišljenju, Jugoslavija mora izvući pouke iz nedavnih događaja kako bi izbegla čehoslovačku sudbinu. Ona ne sme da se uzda u to da će joj Britanija ili Francuska pomoći, već mora saradivati sa drugim državama Balkana i Podunavlja. Takođe, neophodno je unutrašnje jedinstvo i rešavanje problema unutar države kako se ne bi desilo da se i u Jugoslaviji otvori „sudetsko pitanje“. Hrvatsko pitanje stoga mora biti rešeno što pre, bez čekanja kraljevog punoletstva. On je smatrao da je neophodna i demkratizacija političkog života u zemlji, odnosno održavanje slobodnih izbora, ali i jačanje jugoslovenske misli jer samo jaka Jugoslavija može zaštititi sve svoje delove (AJ,37-19-146, 706-709).

Podršku Čehoslovačkoj je pružala i Samostalna demokratska stranka. Ona je održala krajem marta zbor u Zagrebu, kom je prisustvovalo oko 2000 ljudi. Zbor je bio jedan u nizu izraza nezadovoljstva zbog anšlusa i vladine spoljne politike, ali je pokrenuta i tema odbrane Čehoslovačke. Lider ove stranke, Srđan Budisavljević, rekao je da je granica Jugoslavije u Sudetskoj oblasti i da će svi kao jedan pomoći bratsku Čehoslovačku kada ona bude ugrožena. Aplauz i povici podrške Pragu su se čuli i nakon završetka zbora (Sovilj 2016, p. 24; Vanku 1969, p.206).

Srđan Budisavljević je prisustvovao i sokolskom sletu u Pragu, jula 1938. godine. On je tokom jednog banketa, koji je organizovao čehoslovačko Ministarstvo inostranih poslova, održao govor u kom je rekao da diktatorske vlade ne mogu razdvojiti čehoslovački i jugoslovenski narod, dodajući da se bliži kraj Stojadinovićeve vlade. Njegov govor je izazvao mali diplomatski incident (AJ, 38-33-78). Upućene su žalbe čehoslovačkom Presbirou, a poslanik Protić je tražio hitan sastanak sa predsednikom čehoslovačke vlade Kroftom. Protić se žalio i zbog toga što je Beneš primio predstavnike opozicije prilikom njihovog boravka u Pragu. Opozicioni političari su takođe koristili svoj boravak u prestonici čehoslovačke države da svojim poznanicima govore negativno o radu vlade. (AJ, 37-29-211, 190-192)

Događaje oko Čehoslovačke je pomno pratio i Savez zemljoradika. Dragoljub Jovanović, vođa levog krila stranke, u više navrata je kritikovao vladin stav prema čehoslovačkoj krizi, zbog čega je na kraju i uhapšen. Jovanović je kritikovao Stojadinovićevu politiku prema Čehoslovačkoj i pre nego što je sudetsko pitanje bilo otvoreno. On je u letku iz februara 1937. godine naveo da je Evropa podeljena na dva fronta, demokratski i fašistički, i da u takvoj podeljenoj Evropi niko ne može zaista biti neutralan. Zbog toga on politiku neutralnosti koju sprovodi vlada naziva „neiskrenom i zlonamernom“. Proglasiti neutralnost po Jovanoviću znači svrstati se na stranu fašizma. On u ime zemljoradičke levice tražio savez sa Francuskom i Britanijom, ali i sa

Sovjetskom Rusijom. Takođe, tražio je jačanje veza unutar Male antane i Balkanskog sporazuma, proširenog i na Bugarsku (Jovanović 1997 a, 114-115). Jovanović je u decembru iste godine, u vreme Delbosove posete, upozoravao da ukoliko Čehoslovačka bude bila žrtvovana kao što je to učinjeno sa republikanskom Španijom, sledeća žrtva će biti Jugoslavija. Pored malih država, i London i Pariz će „pasti pod udarac novog varvarstva“ ukoliko ne budu pružili pomoć malim narodima u odbrani protiv fašističkog nadiranja (Jovanović 1997 a, 247-248).

Dragoljub Jovanović je ponovo kritikovao spoljnu politiku Milana Stojadinovića u martu 1938. godine, objavivši nakon anšlusa letak pod nazivom *Slom jedne nenarodne vlade*. Tvrdio je da je anšlus „nov pohod germanskog imperijalizma na Balkan“, kao i da Jugoslaviji preti opasnost da je porobi 80 miliona Nemaca koji se sada nalaze na njenim granicama. Uzrok ovako teškom položaju Kraljevine je bila „realna politika“ koju je vlada sprovodila. Vlada je optužena da je bila Hitlerov saučesnik, koji mu je omogućio da zakorači u Podunavlje i ugrozi i Čehoslovačku i severne granice Jugoslavije. Zbog toga je tražena njena ostavka i formiranje „vlade državnog i narodnog spasenja“, koju bi činili predstavnici Srba, Hrvata i Slovenaca (Jovanović 1997 a, 295-296).

Politička situacija u jesen 1938. godine je zabrinjavala zemljoradničku levicu. Pored Frankovih pobeda u Španiji i napredovanja japanske vojske u Kini, u opasnosti se nalazila i Čehoslovačka. Opasnost od Nemačke i Italije nije mogla po Jovanovićevom mišljenju da zaobiđe Jugoslaviju, uprkos (ili baš zahvaljujući) politici vlade i namesništva. Stojadinović je razorio Malu antantu i nije nameravao da pomogne Čehoslovačkoj protiv Nemačke. Po Jovanoviću Jugoslaviju nije trebalo štiti ovom politikom, već je trebalo ojačati državu iznutra, sporazumom sa Hrvatskom seljačkom strankom i Vlatkom Mačekom. Jovanović piše: „Svakom razumnom čoveku je izgledalo neophodno da Jugoslavija reši svoje unutrašnje pitanje pre no što se tmurni oblaci nad Evropom pretvore u oluju: da budemo pod bezbednim krovom, kako bismo sačekali događaje koji će neizbežno nastupiti“ (Jovanović 1997 a, 362-364).

Konačni rasplet čehoslovačke drame je naišao na oštru kritiku Jovanovića i zemljoradničke levice. Kritike su upućene i Francuskoj i Britaniji, koje su izdale Čehoslovačku iako su joj ranije obećavale punu podršku, ali i jugoslovenskoj vladi. U svojim uspomenu Jovanović piše kako je zemljoradnička levica svakog dana raspravljala o Čehoslovačkoj, a u više navrata su išli i u posetu čehoslovačkom poslaniku u Beogradu. On je upozoravao da je Minhenski sporazum bio samo uvod u germansko osvajanje Podunavlja. Stojadinovića je optužio da je znao za Hitlerove planove, da je razorio Malu antantu i pravio lažno prijateljstvo sa Bugarskom i državama Balkanskog sporazuma (Jovanović 1997 b, 15-16). Jovanović je odbijanje jugoslovenske vlade da pomogne Pragu u istoimenom letku nazvao „najvećim izdajstvom posle Kosova“. Ovaj letak je napisao čim je saznao za Minhenski sporazum. Pored Stojadinovića, za ovu izdaju su optuženi i oni koji slušaju njegove naredbe, ali i oni koji su iznad njega, odnosno namesnici. I u ovom

letku se zahteva hitna ostavka vlade: „Mi ne možemo biti spokojni i sigurni dok našom državom rukuju stranci, i to neprijatelji, preko Stojadinovića...Neprijatelji države su u samoj tvrđavi. Da spasemo Jugoslaviju, moramo ih odatle isterati svim sredstvima“ (Jovanović 1997 b, 19-22).

Zbog ovog letka je Dragoljub Jovanović bio uhapšen već sutradan, prvog oktobra. Kako je na kraju letka spomenuto da državni neprijatelji moraju biti isterani svim sredstvima, optužen je da je podstrekivao na nasilje i revoluciju (AJ, 38-167-314). Iako se branio tvrdeći da je autor letka jedan student (čije ime nije htio da otkrije), a da je on samo uneo izmene, Jovanović je odveden u pritvor i trebalo je da mu se sudi pred Sudom za zaštitu države. Njegova žalba zbog hapšenja je bila odbijena (*Politika* 08. 10. 1938, p. 4; Jovanović 1997 b, 22-24). Bio je uveren da je glavni razlog zbog kog je zatvoren bio taj što je otkrio Stojadinovićev „zločin prema Čehoslovačkoj i Maloj antanti“. Ponosio se tim što su on i drugi pripadnici zemljoradničke levice bili uhapšeni zbog podrške koju su pružali Čehoslovačkoj (Jovanović 1997 b, p. 76).

Veliku pažnju događajima u Čehoslovačkoj pridavao je i šef Saveza zemljoradnika, Jovan Jovanović. O ovoj zemlji je pisao u više navrata u periodici, pod pseudonimom Inostrani. On je još 1936. godine ukazivao na važnost očuvanja Male antante. Kako međunarodni odnosi u svetu postaju sve komplikovaniji, tako Mala antanta dobija na značaju, kao organizacija koja je najbolji garant mira i bezbednosti za svoje članice. Rim i Berlin neprijateljski gledaju i na Malu antantu i na Balkanski sporazum jer u njima vide smetnju za promenu postojećih granica u Evropi. Oni zato pokušavaju da ove saveze rasture i baš zbog toga je potrebno da saveznice jačaju svoje veze, a naročito one privredne (*Srpski književni glasnik XLIX*, 16.09.1936, 146-148).

Jovan Jovanović je svoj stav o značaju Male antante i potrebi saradnje malih država zadržao i u narednom periodu. On je indirekto kritikovao Stojadinovićevu spoljnu politiku pišući kako je postalo nemoguće voditi politiku svetog egoizma jer se zbog okretanja svojim posebnim interesima vrlo lako mogu ugroziti interesi države na duge staze (*Srpski književni glasnik L*, 01.01.1937, 69-71). On je pažljivo pratio pogoršavanje prilika u Srednjoj Evropi, koje je po njegovom mišljenju bilo opasnije po evropski mir od građanskog rata u Španiji. Smatrao je kako Velika Britanija i Francuska žele da se ovo pitanje reši u cilju obezbeđivanja trajnog mira i stabilnosti, dok Italija i Nemačka sa druge strane žele da Srednju Evropu podele između sebe na interesne zone (*Srpski književni glasnik LI*, 16.05.1937, 149-152). Mala antanta je bila bliža Britaniji i Francuskoj, ali je morala da pazi da ne bude uvučena u sukobe velikih sila. Dakle, i on je želeo da Jugoslavija ostane verna Maloj antanti i da očuva dobre odnose sa zapadnim demokratijama jer su nemački i italijanski planovi ugrožavali sam opstanak Kraljevine.

Vođa Saveza zemljoradnika je nastavio da podržava Čehoslovačku u svojim tekstovima i tokom 1938. godine. Odmah nakon anšlusa je otvoreno sudetsko pitanje. Jovanović je pravilno shvatio da Nemačka stoji iza zahteva

sudetski Nemaca. On je smatrao da je Čehoslovačka od svih država dala najveća prava svojim manjinama, ali je anšlus uticao da sudetski Nemci počnu da o sebi misle kao o delu velikog nemačkog naroda i zbog toga njima nikakvi ustupci praške vlade nisu dovoljni. Jovanoviću je takođe bilo jasno da u osnovi sudetske krize nije pitanje manjina, već se iza svega krije želja Nemačke da rasturi Malu antantu i natera Čehoslovačku da potpuno promeni svoju spoljnu politiku i da se okrene Rajhu. Nemačka je takođe želela da preuzme vodeću ulogu od Britanije i Francuske u evropskoj politici (*Srpski književni glasnik LIV*, 01.05.1938, 62-64).

Tekstovi koje je Jovan Jovanović pisao u jesen 1938. godine, neposredno pre i nakon Minhenskog sporazuma, često su bili na meti cenzure. Ponekad je brisana i polovina teksta. Uzrok tome nije bila samo njegova podrška Čehoslovačkoj, već pre svega kritika spoljne politike koju je vodila jugoslovenska vlada. Takođe, moralo se paziti da nijedan tekst ne uvredi Treći rajh. Centralni presbiro je izdavao slične direktive i tokom sprovođenja anšlusa. (Mičić 2010, 237-240; Bešlin 2001, 91-92) Kako bi izbegao cenzuru Jovanović nije mogao svoje stavove da iznosi direktno. Tako on ukazuje na obavezu Jugoslavije da pomogne Čehoslovačkoj protiv Mađarske citiranjem članova iz ugovora koji su dve saveznice potpisale 1920. godine, dodajući da je taj ugovor sadrži najstarije obaveze koje Kraljevina ima (*Srpski književni glasnik LV*, 01.10.1938, 214-216). Jovanović je pisao da je podela Čehoslovačke izvršena po pravu sile, i pitao se da li je ovo kraj nemačkim zahtevima. Smatrao je da Minhenski sporazum nije osigurao mir, već „je sigurno zametak novih sukoba u Evropi“. Taj sporazum nije imao ni uslove ni rok, što su odlike svakog pravog primirija, a nije ni poslednja reč velikih sila (ni Nemačke ni zapadnih demokratija) u prekranju granica u ovom delu Evrope (*Srpski književni glasnik LV*, 16.10.1938, 201-203). Ovaj sporazum je zapravo bio „diktat jednog naroda koji je iskoristio za druge nepovoljnu međunarodnu situaciju“. Jovanović je ostajao veran svom ranijem stavu da je jedini spas za države Podunavlja njihova tesna privredna i politička saradnja jer jedino zajedno one mogu da se suprotstave planovima sila koje imaju uticaja u ovoj oblasti. Međutim, do tog sporazuma ne može doći ukoliko neka od podunavskih država zahteva reviziju mirovnih ugovora kao uslov da dođe do pregovora (*Srpski književni glasnik LVI*, 16.01.1939, 155-157).

Sa spoljnom politikom Stojadinovićeve vlade nije se slagao ni Ivan Ribar, koji je u to vreme pripadao levom krilu Demokratske stranke. On je u svojim memoarima posvetio čitavo poglavlje kritici Stojadinovićeve spoljne politike. Ribar se takođe protivio slabljenju Male antante, za šta je po njegovom mišljenju najodgovorniji bio upravo Stojadinović. Optuživao ga je da je „akrobata i avanturista u politici i ekonomici“ (Ribar 1951, 116-117), da je svesno iznosio neistine kada je govorio o srdačnim odnosima između Čehoslovačke i Jugoslavije, iako je bio upoznat sa Hitlerovim planovima protiv Praga. Po Ribaru „Stojadinović je otvorio širom vrata fašističkim osvajačima“, odnosno svoju spoljnu politiku je vodio po naređenjima Berlina i Rima, umesto

da brani interese Jugoslavije Ribar 1951, 120-122). Ribar čak izražava čuđenje zbog toga što je čehoslovačka vlada uopšte očekivala da dobije pomoć od jugoslovenske vlade s obzirom na sve veće približavanje Kraljevine Nemačkoj. (Ribar 1951, p. 123)

Opozicija je nastavila da održava veze sa Čehoslovačkom i traži njenu pomoć tokom trajanja krize oko Sudetske oblasti. Ovi kontakti su bili važni i Pragu jer je on preko opozicionih političara i štampe nenaklonjen vladi (poput privremeno zabranjenog dnevnog lista *Pravda*) mogao da plasira informacije koje su mogle da utiču na javno mnjenje. Takođe, Prag se nadao da bi Stojadinovićeve vlada mogla pasti zbog svoje rastuće nepopularnosti i da bi građanska opozicija tada došla na vlast (Deak 1980 b, 82-83). Albert Kramer, vođa slovenačkih liberala, zatražio je u maju 1938. godine preko novinara Jana Hajšmana, koji je važio za odličnog poznavaoa prilika u Jugoslaviji, od Praga novčanu pomoć za list *Jutro*. On je zapravo ponovio zahtev koji je prvi put izneo još u januaru 1937. godine. Mesec dana pre Kramera Pragu se obratio i Blaža Anđelić, član JNS-a, ponovo uz posredstvo Hajšmana. On je nudio da proda boksit sa svog poseda u blizini Bara čehoslovačkoj fabrici Zbrojovka, a potom da taj novac iskotisti kako bi finansirao opoziciju uperenu protiv Stojadinovićeve vlade. U oba slučaja Prag nije izašao u susret ovim ponudama jer se smatralo da bi ovako direktno mešanje u unutrašnje stvari jugoslovenske države moglo biti vrlo rizično (Chrobák 2010, 289-290).

Međutim, nakon sklapanja Minhenskog sporazuma opozicione stranke koje su zajedno izlazile na izbore na listi koju je predvodio Vlatko Maček pokušale su da pridobiju i Nemačku na svoju stranu, svesne toga koliko je njen uticaj ojačao u ovom delu Evrope. Tako je Albert Kramer, vođa slovenačkih liberala koji su na izbore izašli na Mačekovoj listi, u oktobru posetio nemačkog poslanika Viktora fon Herena. Saopštio mu je da dolazi u ime cele opozicija, koja je tvrdila da neće menjati spoljnu politiku Jugoslaviju ukoliko bude pobedila na izborima. Kramer je izjavio da je svima u opoziciji jasno da je u budućnosti za Jugoslaviju „moguća jedino prijateljska politika sa Nemačkom“ (Maček 1992, p.384).

Pored traženja pomoći, predstavnici jugoslovenske građanske opozicije su takođe Pragu pružali informacije o političkim prilikama u Jugoslaviji i o njenoj spoljnoj politici. Tako je Miloš Trifunović, jedan od vodećih radikala, obavestio čehoslovačko poslanstvo u leto 1938. godine, nekoliko dana pred sastanak Stojadinovića i grofa Čana u Veneciji, da Jugoslavija i Mađarska vode tajne pregovore na račun Čehoslovačke. Po njegovim informacijama cilj tih pregovora je trebalo da bude sporazum koji bi Mađarskoj garantovao slobodu akcije protiv Čehoslovačke ukoliko ona postane žrtva nemačkog napada. Bilo je teško utvrditi da li ima istine u onome što je Trifunović govorio, pa je otpravnik poslova Jaromir Špaček zaključio da se verovatno radilo o netačnim informacijama (Sovilj 2016, 20-21). Međutim, Mađarska zaista jeste pokušavala da obezbedi neutralnost Jugoslavije kako bi mogla zajedno sa Nemačkom da

napadne Čehoslovačku, ali je Jugoslavija odbijala da sklopi separatni sporazum sa Budimpeštom.

Najpopularnija stranka među Hrvatima, Hrvatska seljačka stranka, naizgled je posvetila znatno više pažnje anšlusu Austrije nego Minhenskom sporazumu. HSS je strahovala od anšlusa jer je smatrala da bi to otvorilo put nemačkom prodiru prema Mariboru, Zagrebu i Jadranu. Po mišljenju vođe ove stranke, Vlatka Mačeka, anšlus je bio poguban za sve Slovence, a naročito za Čehe, Hrvate i Slovence. I u samom Zagrebu je zavladao veliko uznemirenje, a deo članstva HSS-a je počeo da sumnja u ispravnost Mačekove politike, smatrajući da razvoj događaja pokazuje da je Stojadinovićeve politika bila ispravnija (Mičić 2010, 170-174). Nekoliko meseci kasnije, krajem avgusta i početkom septembra, u vreme vrhunca čehoslovačke krize, Maček se nalazio na lečenju u Rogaškoj Slatini. Međutim, iako o tome u svojim memoarima piše vrlo šturo, ne može se reći da Maček nije pratio događaje u Evropi. Upravo u to vreme on se sastao sa Milom Budakom, sa kojim je održavao povremene kontakte od maja 1938. godine, nakon Budakovog povratka iz emigracije. Ovo im je bio treći susret, ali ujedno i susret na kom je došlo do potpunog razlaza. Naime, po Mačeku, Budak je tražio da se Hrvati izjasne za osovину Berlin-Rim, što Maček je odbio. Takođe, Maček je verovao da je gotovo nemoguće da Nemačka i Italija pobede Britaniju. On je došao do zaključka koji je zapravo bio vrlo sličan politici koju je vodio Milan Stojadinović, a to je da se Hrvati kao mali narod drže što duže mogu izvan sukoba velikih sila (Maček 1992, p. 120).

Pojedini članovi HSS-a su smatrali da Čehoslovačka ne čini dovoljno da podrži Hrvate u rešavanju njihovog pitanja u Jugoslaviji. U decembru 1937. godine sastali su se čehoslovački poslanik Girska i August Košutić. Košutić je tom prilikom rekao da je Čehoslovačka „naša slabost“ i da Hrvati osećaju simpatije prema njoj, ali je dodao da „dok Hrvatska ne bude imala odlučujuću riječ u Jugoslaviji, Čehoslovačka nema na jugu prijatelja“ (Boban 1974, 309-310). Poslanik se sastao i sa Vilderom, članom Samostalne demokratske stranke, kao i sa Mačekom. Vilder je uveravao poslanika da Maček gaji velike simpatije prema Čehoslovačkoj jer je on stari član sokola, kao i da bi dolazak Mačeka i Ujedinjene opozicije na vlast rezultirao promenom spoljne politike Jugoslavije i osloncem na zapadne demokratije i Malu antantu. Međutim, poslanik Girska je nakon razgovora sa Mačekom zaključio da je on u spoljnoj politici „vrlo slab, neprincipijelan, bez dubljeg razmišljanja i idejnosti“ (Boban 1974, 313-315). Maček je takođe, poput Košutića, isticao da hrvatskom narodu nije po volji što Prag podržava Beograd umesto da pomogne rešavanje hrvatskog pitanja. Uprkos ovim prebacivanjima, poslanik Girska je zaključivao da je pozicija Čehoslovačke među Hrvatima dobra (Boban 1974, p. 320).

Otvaranje prvo sudetskog, a potom i slovačkog pitanja u Čehoslovačkoj, dovelo je u Hrvatskoj do pravljenja paralela između prilika u toj zemlji i u Jugoslaviji. *Politički vjesnik* je pisao da ako Beograd ne bude ispunio hrvatske zahteve, to će biti primoran da učini pod međunarodnim pritiskom i znatno težim uslovima. Sa druge strane, *Hrvatski dnevnik* je odbacivao mišljenje

po kom je u Minhenu došlo do sukoba demokratija i fašizma. Ovaj list je priključenje Sudetske oblasti Nemačkoj obrazlagao pravom naroda na samoopredeljenje, pišući da je značajno to što je Nemačka kao velika sila prihvatila ovo pravo kao osnovu određivanja svojih granica. Takođe, raspravljao je i da li su Česi i Slovaci isti narod ili ne (Boban 1974, 436-437). Jugoslovenska vlada je takođe bila svesna da otvaranje sudetskog pitanja u Čehoslovačkoj može uticati i na hrvatsko pitanje u Jugoslaviji. Tokom sastanka Stalnog saveta Male antante u Sinaji, maja 1938. godine, Stojadinović se raspitivao kod čehoslovačkog ministra inostranih poslova Krofte da li Čehoslovačka namerava da izvrši izmene u svom ustavu kako bi dala novi status manjinama i ispunila zahteve nemačke manjine (Deak 1980 b, p. 85). Predsednik vlade se bojavao da bi promena čehoslovačkog ustava mogla da probudi slične zahteve Hrvata. Britanski poslanik je nakon potpisivanja Minhenskog sporazuma smatrao da bi Jugoslavija mogla da izvuče važne pouke jer postoji bojazan da bi Hrvati mogli krenuti istim putem kao i Slovaci ukoliko se na vreme ne bude izašlo u susret njihovim zahtevima (Avramovski 1986, p. 635).

Moguće je da je knez Pavle preduzeo neke korake da ubrza postizanje sporazuma sa Hrvatima nedugo nakon sklapanja Minhenskog sporazuma. Naime, on se sastao sa Mačekom 9. oktobra u dvorskom vozu na putu od Zidanog Mosta ka Zagrebu. Maček je u svojim memoarima tvrdio da je knez odbijao da govori o političkim pitanjima, odmah prebacujući razgovor na neke druge teme (Maček 1992, 125-126). Ipak, on je u drugoj prilici tvrdio da je sa knezom razgovarao o teritorijalnom aspektu hrvatskog pitanja. Sa druge strane, knez je britanskom poslaniku rekao da je Maček insistirao na promeni ustava, što je za kneza bilo neprihvatljivo (Boban 1974, p. 359).

Za Vlatka Mačeka i Hrvatsku seljačku stranku je hrvatsko pitanje i dalje imalo primat. HSS je nastojao da iskoristi razvoj međunarodnih odnosa kako bi ovo pitanje bilo uspešno rešeno. Što se tiče Čehoslovačke, deo HSS-a je zaista imao veze sa njom s obzirom da je nekoliko članova ove stranke studiralo u toj zemlji, a postojala je i svest o zajedničkoj opasnosti koja je pretila i Hrvatima i Čehoslovacima od daljeg jačanja Trećeg rajha. Međutim, HSS je bio spreman da reši hrvatsko pitanje i uz podršku Nemačke (Boban 1974, 420-430). U periodu koji je neposredno prethodnio Minhenskom sporazumu, kao i nakon njegovog sklapanja, HSS je održavao kontakte i sa Berlinom i Rimom, ali i sa Londonom. Podršku Nemačke Maček je pokušavao da obezbedi i uz pomoć Mađarske, koja je tada bila pod potpunim uticajem osovine. Istovremeno, Italiji je predlagao da zajedno sa Mađarskom i Poljskom formira branu daljem nemačkom prodoru. Ipak, nijedna evropska sila nije u tom trenutku bila zainteresovana za slabljenje Jugoslavije izdvajanjem hrvatskih krajeva (Boban 1974, 438-442).

Opozicija je znala da je jedan od glavnih razloga zbog kojih vlada želi da raspiše izbore pre vremena uverenost Stojadinovića i njegovih ministara da su događaji koji su prethodili Minhenskom sporazumu, kao i sam sporazum,

dokazali da je spoljna politika režima ipak bila ispravna, iako ne i popularna. Međutim, opozicija nije želela da se izbori održe, pozivajući se na tu istu spoljnopolitičku situaciju. Vođe Udružene opozicije su pisale knezu Pavlu 8. oktobra 1938, a potom je to pismo objavljeno i kao letak. U tom pismu je navedeno da u međunarodnom poretku nikakve norme više ne važe, zbog čega Jugoslaviji pretila velika opasnost. Sa druge strane, Stojadinović namerava da upravo takve teške okolnosti iskoristi „da izborima, u kojima bi odlučivali jedino nasilje i falsifikati, svoju vlast produži“. Ujedinjena opozicija je upozoravala kneza Pavla da bi sprovođenje izbora u takvim okolnostima zemlju bacilo „u potrese čije se zle posledice neće zaustaviti“. Ipak, ovo pismo nije ubedilo predstavnike vlasti da odustanu od svoje odluke o raspisivanju izbora (Stojkov 1980, 19-20).

Zaključak

Uprkos tome što su neki opozicioni političari iskreno saosećali sa Čehoslovačkom, opozicija je koristila nezadovoljstvo naroda zbog držanja vlade u čehoslovačkoj krizi kako bi ojačala svoje pozicije, što su primećivali i čehoslovački diplomatski predstavnici. Opozicija se stoga u više navrata tokom predizborne kampanje osvrtna na Minhenski sporazum. Tako je Blaža Anđelić na zboru svoje stranke u Pljevljima govorio o spoljnopolitičkim prilikama (*Politika* 29. 10. 1938, p. 6; Sovilj 2016, 24-28). Opozicija je tokom kampanje tvrdila da vladini argumenti po kojima Jugoslavija nije bila obavezna da pomogne Pragu nemaju nikakvu težinu. Odbacivala je tvrdnju da se nije moglo očekivati od Beograda da pomogne Prag kada to nisu učinile Britanija i Francuska, zauzevši potpuno suprotan stav po kom se pomoć velikih sila i nije mogla očekivati kada je nju odbila da pruži Jugoslavija svojoj bratskoj i savezničkoj zemlji (Deak 1980 b, p. 92). Vlada je optužena da je izdala svoju saveznicu, ali i Slovenstvo. Opozicija je upozoravala i na potrebu što skorijeg rešenja hrvatskog pitanja ukoliko Jugoslavija želi da izbegne sudbinu Čehoslovačke (Sovilj 2016, p. 30). Izborni rezultati su pokazali da je ova kritika ionako nepopularne vladine spoljne politike naišla na odziv među biračima.

Literatura:

1. Bešlin, B. (2001) Vesnik tragedije. Nemačka štampa u Vojvodini (1933-1941). Novi Sad; Sremski Karlovci: Platoneum; Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića
2. Boban, Lj. (1974) Maček i politika Hrvatske seljačke stanke 1928-1941: iz povijesti hrvatskog pitanja I. Zagreb: Liber
3. Chrobák, T. (1999) Jugoslávská opozice a Československo 1935-1938, Slovanský přehled: Review for Central and Southeastern European History, 85 (3) , 265-291.

4. Deak, L. (1980) Čehoslovačko-jugoslavenski odnosi 1935-1939., Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, (10), 111-207.
5. Deak, L. (1980) Československo-juhoslovanské vztahy v čase Mníchova, u: Anon (1980), Minhenskiot dogovorot i jugoslovenskite i čehoslovačkite narodi, Skopje: Institut za nacionalna istorija, 75-97.
6. Sovilj, M. (2016), Československo-jugoslávské vztahy v letech 1939-1941: od zániku Československé republiky do okupace Království Jugoslávie. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy
7. Stojkov, T. (1980) Društveno-političke prilike u Jugoslaviji u vreme Minhenskog sporazuma“, u: Anon (1980), Minhenskiot dogovorot i jugoslovenskite i čehoslovačkite narodi, Skopje: Institut za nacionalna istorija, 11-21.
8. Vanku, M. (1969) Mala antanta 1920-1938. Titovo Užice: Dimitrije Tucović
9. Mičić, S. (2010) Kraljevina Jugoslavija i anšlus Austrije 1938. godine. Beograd: Službeni glasnik; Evropski centar za mir i razvoj (ECPD) Univerziteta za mir Ujedinjenih nacija
10. Radojević, M. (1994) Udružena opozicija 1935-1939. Beograd: Institut za savremenu istoriju

Neobjavljeni izvori

Arhiv Jugoslavije

- Fond Zbirka Milana Stojadinovića (37)
- Fond Centralnog presbira Kraljevine Jugoslavije (38)

Objavljeni izvori

Avramovski, Ž. ur., (1986) *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji: godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921-1938. Knj. 2, (1931-1938)*. Beograd; Zagreb: Arhiv Jugoslavije; Globus

Gvozdrenović, D. ur., (1969). *Aprilski rat 1941.: zbornik dokumenata. Knj. 1*. Beograd: Vojnoistorijski institut.

Memoarski izvori

Maček, V. (1992) *Memoari*. Zagreb: Hrvatska seljačka stranka

Ribar, I. (1951) *Politički zapisi III*. Beograd: Prosveta

Jovanović, D. (1997) *Političke uspomene*, knj. 4. Beograd: Arhiv Jugoslavije

Jovanović, D. (1997) *Političke uspomene*, knj. 5. Beograd: Arhiv Jugoslavije

Štampa i periodika

Politika, 1938. godina

Srpski književni glasnik (knjige XLIX, L, LI, LIV, LV, LVI), Beograd

YUGOSLAV CIVIL OPPOSITION AND THE MUNICH AGREEMENT (1938)

Abstract: Milan Stojadinović's foreign policy was faced with heavy criticism from the Yugoslav opposition. Opposition parties complained about the government's reaction to key events in 1938 – Anschluss of Austria and the Munich agreement. They believed Yugoslavia should keep its ties to the Little Entente, Great Britain, and France, instead of getting closer to Germany and Italy (seen as the two biggest dangers to Yugoslavia's existence). These opposition parties also advocated finding a solution to many internal problems that could potentially weaken the country from within, mainly the so-called Croatian question. The sentiment of opposition parties was shared by a lot of voters, which was reflected in the results of the 1938 elections.

Key words: Kingdom of Yugoslavia, Munich Agreement, civil opposition, foreign policy.

Rad primljen:03.08.2019.

Rad prihvaćen:12.10.2029.

UDK: 658.114.3:629.735(497.11)"1924/1946"

Pregledni rad

VLASNIČKA STRUKTURA FABRIKE ROGOŽARSKI

Rezime: U radu se na osnovu neobjavljene arhivske građe, štampe i relevantne literature hronološki prati promena vlasničke strukture Prve srpske fabrike aeroplana Živojin Rogožarski. Fabrika je za dve decenije svog postojanja, usled opštih ekonomskih i političkih potresa u više navrata menjala svoju vlasničku strukturu.

Ključne reči: Avioindustrija, vazduhoplovstvo, fabrika, Prva srpska fabrika aeroplana Živojin Rogožarski.

U vlasništvu porodice Rogožarski

Živojin Rogožarski je godine 1923. osnovao malu stolarsku radionicu sa centrom u Novom Sadu (Žutić 2004, 19). Iste godine Odeljenje za vazduhoplovstvo pri Komandi vazduhoplovstva, donelo je odluku da temelj vazduhoplovnih snaga Kraljevine SHS treba da bude jaka i snažna avioindustrija. Prvi zadatak u izgradnji vazduhoplovnih snaga bila je izrada školskog aviona tipa *Brandenburg*. Odeljenje za vazduhoplovstvo je izradu ovih aviona poverilo stolarskoj radionici iz Novoga Sada (Mikić 1933, 646). Odluka da se izrada aviona poveri stolarskoj radionici pravdana je radnim iskustvom vlasnika. Naime, Živojin Rogožarski³ je tokom svog boravka u Beču, radeći u fabrici aviona *Lojd* stekao znanja o konstruisanju i izradi aviona (Delić 2017,

² Srpski naučni centar, Beograd

³ Živojin Rogožarski rođen je 21. avgusta 1879. godine u selu Ostrovu u opštini Kovin. O samom Živojinu nažalost bar za sada nije poznato mnogo podataka. Pouzdano znamo je da je izvesno vreme boravio u Beču, gde je radio u fabrici aviona *Lojd*. Znamo da je za vreme Prvog svetskog rata boravio u Bidimpešti gde je takođe radio kao majstor u radionicama za izradu vazduhoplova. Ovakvo radno iskustvo bilo je presudno za njegovo dalje profesionalno usmerenje. Ne znamo kada je došao u Kraljevinu SHS, ali sa sigurnošću znamo da je u Beogradu bio 12. decembra 1919. gde mu je rođeno četvrto dete (IAB, Kartoteka žitelja Beograda i Zemuna; Delić 2017, 141).

141). Direktna saradnja sa Komandom vazduhoplovstva usloвила je premeštanje radionice iz Novog Sada u Beograd, ali i registrovanje potonje fabrike. Aprila 1924. godine na osnovu odobrenja industrijske komore u Beogradu, a uz saglasnost viših vlasti, fabrika je zavedena pod nazivom *Prva srpska fabrika aeroplana Živojin Rogožarski* (Mikić 1933, 664). Prvi avion iz novoosnovane fabrike poleteo je 10. maja naredne godine (Mikić 1933, 664). Da je planirano da se fabrika razvija kao porodično preduzeće pokazuje angažovanje i školovanje najstarijeg Živojinovog sina. Milan Rogožarski je još kao učenik trećeg razreda gimnazije projektovao i izlagao modele aviona (*Naša krila*, novembar 1925, 22). Nakon završene gimnazije, Milan je svoje školovanje nastavio na studijama tehnike (IAB, Beograda, Kartoteka žitelja Beograda i Zemuna).

Međutim, porodične planove poremetilo je izbijanje velike ekonomske krize. Pad berze na Volstritu koji je uzdrmao čitav svet, neminovno je uticao i na poslovanje fabrike *Rogožarski*. Država, glavni poslodavac jugoslovenskih fabrika u godinama krize morala je da obustavi svoje dalje naoružavanje. Izostanak ulaganja velikih novčanih sredstava u avioindustriju doveo je do ciklične reakcije: fabrike su kao po šablonu smanjile obim svog poslovanja, manji obim posla iziskivao je i manje potrebe za radnom snagom što je dovodilo do velikih otpuštanja ili zatvaranja fabrika. Umanjeni dohodak od industrije doveo je do nemogućstva države da ulaže u nove investicije, što je dodatno produbilo već postojeću krizu. Izostanak ulaganja, ali i nemogućnost države da izmiri svoja prethodna dugovanja doveo je mnoge vazduhoplovne fabrike gotovo pred likvidaciju (Žutić 2004, 55). Fabrika *Rogožarski* nije bila u mogućnosti da izmiri kreditna zaduženja koja je imala prema Opštoj trgovinskoj banci. Godinama unazad, fabrika se za širenje svojih kapaciteta i izradu poslova zaduživala kod Opšte trgovinske banke, dug je 1934. godine iznosio blizu šest miliona dinara. Ukupna vrednost duga bila je višestruko veća od vrednosti fabrike, zbog toga je fabrika 1933. godine bila pred stečajem (IAB, 2042, K1.2). Stečaj je izbegnut sanacijom preduzeća, koje je pretvoreno u akcionarsko društvo (AJ 65-1220-2204).

Akcionarsko društvo

Na osnovu odbrenja ministra trgovine i industrije od 8. februara 1934. godine, fabrika *Rogožarski* pretvorena je u akcionarsko društvo, zadržavši staro ime: *Prva srpska fabrika aeroplana Živojin Rogožarski*. Pre pretvaranja fabrike *Rogožarski* u akcionarsko društvo, zainteresovani

akcionari podneli su zahtev Ministarstvu vojske i mornarice o preuzimanju i reorganizaciji fabrike, koja bi potom ponela ime: *Industrija aeroplana i hidroplana A.D.* Uprkos upozorenjima koji su akcionari dobijali da se opšta situacija u vezi sa poslovanjem Komande i fabrike neće prometi, fabrika je pretvorena u akcionarsko društvo. Međutim prihvaćen je predlog Komande vazduhoplovstva da fabrika zadrži stari naziv (AJ, 65-1220-2204). Novo akcionarsko društvo preuzelo je sve kreditne obaveze Živojina Rogožarskog, oslobodilo porodično imanje u Budimpešti hipoteke i porodici isplatilo 300.000 dinara. U jednom pismu koje fabrika *Zmaj* uputila Komandi vazduhoplovstva navodi se: „Gospodinu Rogožarskom novo akcionarsko društvo ponudilo je da ostane u preduzeću kao jedno od vodećih ličnosti, bilo kao akcionar, bilo kao činovnik ili oba zajedno. G. Rogožarski odbio je ove predloge iz razloga što nije želeo, kako se sam izjasnio, da saraduje u njegovim bivšim preduzeću“ (IAB,2042,K1). Međutim, prema spisku koje je novo rukovodstvo uputilo Ministarstvu trgovine i industrije, Živojin je 1934. godine učestvovao u vlasništvu fabrike sa deset akcija, a već naredne godine ga nije bilo među akcionarima (AJ,65-1220-2204). Potvrdu da Živojin nije radio u fabrici *Rogožarski* nalazimo i u pismu Štaba vazduhoplovstva vojske upućenoj fabrici *Zmaj*. U pismu je preneti namere Živojina Rogožarskog o pokretanju još jednog vazduhoplovnog preduzeća u njegovom vlasništvu. U nastavku pisma se dodaju da domaće, vazduhoplovne fabrike zbog male potražnje i brojnosti domaćih fabrika ne rade punim kapacitetima i da bi još jedna nova fabrika u postojećim uslovima dodatno umanjila proizvodnju već postojećih preuzeća. Zato je Štab vazduhoplovstva vojske savetova da bi najcelishodnije bilo da neka od postojećih fabrika zaposli Živojina Rogožarskog (IAB,2042,K1,2). Firme *Ikarsu*, *Zmaj* i *Rogožarski* odlučile su da postupe po sugestijama Komande vazduhoplovstva. Živojin Rogožarski je dobio posao zastupnika ove tri fabrike u Sekretarijatu aeronautičke industrije. Narednih godinu dana na ime plate Živojinu je mesečno isplaćivano 4500 dinara, a troškove plete delile su sve tri fabrike (IAB,2042,K1,2).

Akcionari:	Broj akcija:
Opšta trgovinska banka	780
Aleksandar J. Jovanović-Resavac	450
Dragoslav O.	440

Blagojević	
Dragomir Nikolić	200
Mihajlo Lukarević	25
Stevan G.Miletić	25
Radoslav J. Jovanović-Resavac	20
Obrad B. Blagojević	10
Živojin Rogožarski	10
Dobrivoje T. Lazarević	10
Jovan D. Živadinović	10
Aleksandar S. Borisavljević	10
Stevan J. Jovanović Resavac	10

Vlasnički kapital vrednosti dva miliona dinara podeljenih u 2000 akcija u vrednosti od po 1000 dinara bio je u rukama novih vlasnika (AJ,65-1220-2204).

Kapital novoosnovanog preduzeća *Rogožarski* je u trenutku nastanka bio dvostruko manji od kapitala fabrike *Ikarus*, koji je 1933. godine iznosio četiri miliona dinara (Žutić 2004, 62).

Novi vlasnici fabrike *Rogožarski* su se sastali na prvom redovnom zboru akcionara održanom 11. februara 1934. godine, kada je potvrđen konačan spisak od trinaest akcionara (AJ, 65-1220-2204).

Istom prilikom odabrani su članovi upravnog odbora, izvršnog organa preduzeća. Odabrana petorica bili su: Stevan G. Miletić, Aleksandar J. Jovanović-Resavac, Mihajlo Lukarević, Dragoslav O. Blagojević i Dragomir Nikolić (AJ, 65-1220-2204). Od prvog zbora akcionara pa sve do izbivanja Aprilskog rata sastav upravnog odbora je ostao manje više nepromenjen.⁴

Novi vlasnici fabričkog kapital, svi izuzev direktora Dragomira Nikolića nisu imali nikakve veze sa avioindustrijom i vazduhoplovstvom. Braća Resavac godinama su uspešno trgovali kožom i kožnm

⁴ Godine 1936. došlo je do promene u upravnom odboru preduzeća na mesto Stevana G. Miletića došao je inženjer Bogdan Blagojević(AJ, 65-1220-220), Redovni godišnji zbor akcionara je 1940. godine izabrao nešto drukčiji upravni odbor i doneo je odluku o proširenju upravnog odbora za jednog člana. Sastav upravnog odbora te 1940. glasio je: Aleksandar J. Jovanović-Resavac, Dragoslav O. Blagojević, Dragomir Nikolić, Bogdan O. Blagojević, Vaso Knežević i Budislav Vukojić (AJ, 65-1220-2204).

galanterijom (*Naša industrija, zanati, trgovina i poljoprivreda VII 1930*, 9). Aleksandar Jovanović Resavac je bio akcionar u tek osnovanog francusko-jugoslovenskog preduzeću *Jugoslovensko društvo avionskih motora*. Među akcionarima bilo je državnih službenika, Obrad B. Blagojević bio je državni parvobranilac (Leskovac et al 2004, 571-572), Aleksandar S. Borisavljević, diplomata i državni savetnik (Leskovac et al 2004, 708), Dobrivoje T Lazarević budući guverner (Popov et al 2011, 453), dok je Mihajlo T. Lukarević bio narodni poslanik (Popov et al 2011, 674). Udeo u vlasništvu vojnih lica u fabrici kojoj je vojska poslodavac predstavljalo je direktan sukob interesa. Dvadeset pet akcija u svom vlasništvu imao je divizni general Stevan G. Miletić (Popov et al 2014, 492). Ovo međutim nije bio usamljeni slučaj-bivši načelnik Komande vazduhoplovstva, Milan Uzelac, posedovao je akcije u fabrici *Ikarus* (Žutić 2004, 67). Nijedno od pomenutih imena uprkos istaknutim pozicijama koje su obavljali nije dovedeno u vezu sa korupcijom. Jedino se ime Dragomira Nikolića⁵ često čulo po čaršijskim kuloarima, a sam je postao tema optužbe anonimnog pisma koje je stiglo na adresu predsednika vlade, Milana Stojadinovića. Anonimni autor je u svom pismu objašnjavao kako je Dragomir Nikolić kao direktor i akcionar fabrike u reda akcionara uveo svoju sestru i njenog supruga Voju Janića⁶. Govorilo se da je sestra Dragomira Nikolića, Vana Janić, bila bliska prijateljica gospođe Simović, supruge komandanta vazduhoplovstva, generala Dušana Simovića.⁷ Autor navodi da je u beogradskoj čaršiji dobro poznata vest da je upravo Vana Janić gospođu Simović uvela u red akcionara fabrike *Rogožarski*. Ovim prijateljskim i porodičnim relacijama anonimi autor je objašnjavao privilegovani položaj koji je

⁵ Dragomir Nikolić Duda(29. avgust 1906-24.april 1995.)Rođen je u Beogradu, u uglednoj porodice, deda po majci, Dragomir Rajović, bio je narodni poslanik i državni savetnik. Njegova tetka Ljubica Rajović bila je udata za Radišu Nikolića, pešadijskog, brigadnog generala, belorukca i ađutanta kralja. Nakon završene gimnazije i Pravnog fakulteta upisao je Školu rezervnih vazduhoplovnih oficira, koju je završio novembra 1926. Naredne godine završio je školu za pilote lovce. Bio je jedan od osnivača Udruženja rezervnih avijatičara, sekretar središnje uprave Aero-kluba *Naša krila*. Od 1934. generalni direktor akcionarskog društva *Rogožarski*, na poziciji direktora ostaće i nakon nemačkog osvajanja Beograda. Novembra 1941, uspeo je da pobjegne iz Jugoslavije. Do svoje smrti živio je u Sjedinjenim Američkim Državama (Radić 2018, 40; Bešlin et al 2018, 427-428).

⁶ Voja Janić je bio pravoslavni sveštenik, narodni poslanik, ministar vera, član JRZ i veliki pobornik i savetnik Milana Stojadinovića (Radić 2018, 42-122).

⁷ General Dušan Simović je u septembru 1936. godine zauzeo mesto komandanta vazduhoplovstva, i na toj poziciji je ostao do septembra 1938. godine (Tešić 1998. Dušan Simović, prilozi za biografiju do 1941, *Istorija 20.veka* 1, p.136).

fabrika *Rogožarski A.D.* uživala kod Komande vazduhoplovstva. U pismu se navodi da je fabrika *Rogožarski A.D.* od Komande vazduhoplovstva dobila ponudu da „izvoli da izradi ofert za jednu od najvećih posleratnih isporuka aviona” odnosno da iznese svoju ponudu za pomenutu isporuku. Fabrika je pred Komandu vazduhoplovstva za izvršenje tog posla izašla sa fiksnom cenom koja je iznosila 135.000.000. dinara. Međutim, nakon iznošenja ove ponude pred komisiju Komande vazduhoplovstva, pojedini članovi komisije su pred generala Simovića izneli svoja saznanja da bi za isti posao druge fabrike tražile 97.000.000 dinara. Autor objašnjava kako je general Simović nastojao da umiri sve razjarene članove komisije i da se na sve načine izvuče iz ove delikatne situacije u kojoj se našao. U pismu se navodi kako su na ovaj način general Simović, odnosno njegova supruga zajedno sa Dragomirom Nikolićem planirali da opljačkaju državu, zadržavši za sebe 25.000.000, dok bi ostatak novca odnosno 110.000.000 dobila fabrika *Rogožarski* za izvršenje dogovorenog posla (AJ, 37-40-279). Međutim u godišnjim spiskovima akcionara u periodu od 1934. do 1941. nisu navedena prezimena Janić ili Simović, što ne isključuje mogućnost posedovanja akcija preko posrednika, ili prostu trgovinu uticajem u slučaju generala Simovića.

Ovo međutim nije bio jedini pokušaj pojedinaca iz državnog i vojnog vrha da utiču na odabir fabrike koja će imati primat u poslovanju sa Komandom vazduhoplovstva. Tako je ostao sačuvan referat komandanta vazduhoplovstva generala Dušana Simovića od 18. decembra 1940. godine. General je kod ministra vojnog pokušao da urgira da se izvestan kontigent aviona nabavi u fabrici *Rogožarski*, jer je samo navodno ova fabrika u mogućnosti da izvrši tu isporuku (Žutić 2004, 158-162). Slična situacija dogodila se i februara 1941. godine kada je general Dušan Simović pokušao još jednom da iskoristi svoj uticaj. One je naime, uputio referat ministru vojnom, Petru Pešiću i u referatu je izneo molbu o kupovini 25 aviona proizvedenih u fabrici *Rogožarski* u vrednosti od 43.000.000 dinara (Žutić 2004, 158).

Svojevrсна potvrda povlašćenog položaja fabrike *Rogožarski* su i apologetski tekstovi koji su iz godine u godinu objavljivani u *Godišnjaku jugoslovenskog vazduhoplovstva*, inače glasilu Komande vazduhoplovstva. U člancima posvećenim avioindustriji, segment o fabrici *Rogožarski* obilovao je hvalama na račun novog rukovodstva fabrike, zbog čije je spretnosti i sposobnosti, kako se navodi došlo do preporoda fabrike (*Godišnjak jugoslovenskog vazduhoplovstva* 1938, 4). Sledećim rečima opisivana su fabrička postignuća: „Svojim dosadšnjim

radom, prvoklasnom izradom i solidnošću fabrika aeroplana *Rogožarski a.d.* zauzela je u našoj vazduhoplovnoj industriji zavidno mesto, koje joj i dolikuje. Sistematskim i unapred određenim pravcem rada uvrstila se u red aeronautičkih preduzeća posebnog ranga”(*Godišnjak jugoslovenskog vazduhoplovstva* 1937, 5).

Čak iako bi isključili svaku moguću povezanost akcionara sa državnim i vojnim vrhom, nesporno je da je fabrika *Rogožarski* uprkos svemu izuzetno dobro poslovala i iz godine u godinu ostvarivala sve veću materijalnu dobit. Dobit je iz godine u godinu rasla, a akcionarima je na ime dividendi za 1936. godinu isplaćeno 100. 000 dinara (AJ,65-1220-2204). Naredne godine dobit je dvostruko uvećana i akcionarima je isplaćeno 200.000 dinara (AJ,65-1220-2204). Najveću materijalnu dobit fabrika *Rogožarski* ostvarila je 1939. godine, kada je akcionarima isplaćeno 600.000 dinara (AJ,65-1220-2204). Vrednost dobijena po jednoj akciji nije se menjala, ona je iznosila 100 dinara, dok je akcionarima *Ikarusa* 1940. godine isplaćena dividenda od 300 dinara po akciji (Žutić 2004, 146). Akcionar fabrike *Rogožarski* koji je u svom vlasništvu imao deset akcija u na godišnjem nivou je dobijao 1000 dinara. Godišnja zarada malih akcionara bila je nešto približna mesečnoj plati radnika u njihojoj fabrici. Radnik u metalnoj industriji je tridesetih godina zarađivao između 904 i 1353 dinara.(Miljković ed. 1989, 75). Veliki akcionari koji su u svom posedu imali više desetina, pa i stotina akcija zarađivali su znatno više. Već pomenutom Dragomiru Nikoliću je za 1936. godinu bilo isplaćeno 40.000 dinara, a tri godine kasnije, na ime dividendi, isplaćeno mu je 80.000 dinara.

Jednom godišnje akcionari su se okupljali na redovnim godišnjim zborovima, tokom kojih su raspravljali o poslovanje fabrike za prethodnu godinu, birali članove izvršnih organa preduzeća i glasanjem donosili odluke o novim investicionim poduhvatima. Poslednji redovni zbor akcionara održan je u ratnim okolnostima u okupiranom Beogradu 10. juna 1941. godine (AJ,65-1220-2204).

Fabrika *Rogožarski* u rukama okupacionih vlasti

Ubrzo nakon puča i demonstracija 27. marta 1941. godine, vođa Trećeg Rajha, Adolf Hitler naredio je napad na Kraljevinu Jugoslaviju. Bez objave rata, u noći između 5. i 6. aprila 1941. nemačke jedinice prodrle su na teritoriju jugoslovenske kraljevine. Prvog dana napada, 6. aprila u 6.50 počelo je bombardovanje beogradske varoši (Petranović 1981, 183). Štabovima II i XXII armije, koji su predvodili napad na

Jugoslaviju, bilo je naređeno da najvažniji privredni objekti budu zauzeti neoštećeni (Aleksić 2002, 113). U napadima iz vazduha koji su nastavljeni do 12. aprila od svih vazduhoplovnih fabrika jedino je delimično oštećena fabrika *Rogožarski* (Žutić 2004, 163.) Invazione trupe koje su 12. aprila zauzele Beograd nisu oformile trajne organe za održanje vlasti. Na zapovest nemačke komande 20. aprila je uvedena vojna uprava u Srbiji. Dužnost vojnopravnog komandanta Srbije preuzeo je general-pukovnik Helmut Fester 22. aprila 1941 (Kreso 1979, 37-39.). Pre aprilskih operacija, vrh Rajha doneo je odluku da formira organ koji će biti nezavisan od vojnih i policijskih organa. U tu svrhu oformljen je Vojnoprivredni štab za Jugoistok, u čijoj nadležnosti su bila pitanja vojne provrede za područje Srbije. Dok je Vojnoprivredni štab za Jugoistok bio zadužen za ratni sektor privrede, drugi organ privredne vlasti, Štab generalnog opomućenika za privredu Srbije, bio je nadeležan za celokupnu ekonomsku politiku, proizvodnju, raspodelu i potrošnju (Aleksić 2002, 144-149). Nekadašnja uprava stavljena je pod strogu kontrolu nemačkih vlasti. Da bi privredu prilagodili ratnim potreba, Nemci su izvršili reorganizaciju i centralizaciju nekadašnje privredne uprave. Najvažniji zadatak novog ministarstva bilo uključivanje domaće privrede u ratne napore Rajha (Aleksić 2002, 155).

Tokom aprila i maja 1941. godina popisivana je vojna industrija na teritoriji koju su Nemci kontrolisali. Tehnika naoružavanja armija, pri Upravi za vojnu privredu i naoružavanje zatražila je na upravu 26 fabrika. Na spisku željenih fabrika bile su sve domaće vazduhoplovne fabrike, među njima i fabrika *Rogožarski*. Sve vazduhoplovne i fabrike prateće industrije stavljene su pod kontrolu nemačkih koncerna. *Prvu srpsku fabriku aeroplana Živojin Rogožarski a.d.* kao i fabriku *Ikarus* je pod zakup uzela fabrika iz Viner Nojštata u Austriji (Aleksić 2002, 203). O poslovanju fabrike *Rogožarski* tokom okupacije malo toga je sačuvano, Ali se pretpostavlja se da je pošto je bila pod zakupom iste firme delila sličnu sudbinu kao fabrika *Ikarus*. Fabrika *Ikarus* je proglašena ratnim plenom, zaplena je izvršena 17. aprila 1941. godine. Tom prilikom zaplenjena je celokupna fabrikacija, sirovine, materijali, sve izuzev nekretnina (Žutić 2004, 164). Da se slična situacija dogodila u fabrici *Rogožarski* znamo iz jednog pisma upućenom Ministarstvu narodne privrede. U pismu se navodi: „Naša fabrika kao isključivo ratna industrija posle rata prestala je sa radom. Zatim je stavljena pod zaštitu okupatorske vojske. Kasnije je otpočela rad pod kontrolom poručioaca. Međutim, u međuvremenu počeo je da se odnosi sav sirov materijal u velikim vrednostima“ (AJ,65-1220-2204). Pomenuta zaplena svakako se desila

nakon 10. juna 1941. godine, kada su se sastali akcionari fabrike i tom prilikom nije bilo pomena zaplene ili tretiranja fabričke imovine kao ratnog plena (AJ,65-1220-2204). Pretpostavlja se da je do zaplene u fabrici *Rogožarski* došlo nešto kasnije u odnosu na fabriku *Irkarus*, jer je fabrika u aprilskom ratu pretrpela određena razaranja. Za prikupljanje sirovina i proizvodnih sredstava bila je zadužana kolona 333. Dva vagona sa mašinama i alatima prikupljenim u ovim fabrikama stavljeno je na raspolaganje aerodromskim radionicama na Aerodromu u Zemunu (Aleksić 2002, 199-200).

Pravni odnos fabrike iz Viner Nojštata i fabrike *Rogožarski* za sada nije poznat. U slučaju fabrike *Ikarus*, fabrika je sve do 1943. tretirana kao ratni plen. Po direktnom naređenju nadležnog ministra, a zbog odluka Haške konferencije, počelo je tretiranje fabrike kao privatne svojine. Od tog trenutka fabrika *Ikarus* je bila pod zakupom nemačkog koncerna, pritom je visinu zakupa odredio sam zakupac. Fabrici *Ikarus* je isplaćen zakup za prethodnu, 1942. godinu, za tekuću 1943. i 1944. godinu. Uprava *Ikarusa* isticala je da je visina zakupa bila toliko mala da uprava nije mogla da pokrije tekuće troškove (Žutić 2004, 166-167).

Sedmi redovni zbor akcionara zakazan za 27.aprila 1941. godine nije održan(AJ,65-1220-2204). Novi zbor je održan u fabričkim prostorijama u Knez Danilovoj ulici 10. juna 1941(*Opštinske novine* 30.maj 1941, 4). Zboru je prisustvovalo dvanaest akcionara.⁸ Na zboru je čitan izveštaj pripremljen za prvobitno zasedanje zakazano za kraj aprila. Izveštaj je očigledno bio pripremljen pre početka Aprilskog rata, jer u njemu nije bilo osvrta na ratno stanje i na iskustvo fabrike *Ikarus* koja je tretirana kao plen. Na dnevnom redu bio je i bilans stanja za prethodnu godinu, a zaključeno je da na ime dividende akcionarima bude isplaćena do tada najveća suma u vrednosti od 900.000 dinara. Naposljetku akcionari su se osvrnuli na razaranje fabrike tokom aprilskog bombardovanja. Predsedavajući je govorio: „gubici su tolikog obima, da za sada ne vidimo na koji način ćemo ovo uopšte moći da pokrijemo“(AJ,65-1220-2204).

Naredne godine, 27. februara održan je vanredni zbor akcionara. Ovaj osmi po redu zbor sazvan je radi odabira dva člana za upražnjena mesta u nadzornom odboru preduzeća (AJ,65-1220-2204). Uprava

⁸ Vlasnička struktura fabrike *Rogožarski* se tokom 1941. godine promenila. Tokom 1941. godine Opšta trgovinska banka prestala je da posdeuje akcije u fabrici *Rogožarski*. Takođe, nekoliko manjih akcionara , kao i Aleksandar Jovanavić Resavac(1050)povukli su se iz vlasničke strukture fabrike. Njihove akcije preuzeli su braća Budisav i Dragomir Vukojičić i inženjer Milutin A. Jovanović (AJ,65-1220-2204).

preduzeća obratila se Ministarstvu narodne privrede da rok za održavanje redovne skupštine akcionara produže do avgusta meseca. Razlog za promenu datuma redovne skupštine pravdan je nedostatkom podataka o tačnoj šteti koju je fabrika pretrpela nakon bombardovanja i zaplene imovine. Uprkos molbi, rok za održavanje godišnje skupštine ostao je jun mesec 1942. (AJ,65-1220-2204). Podaci o održavanju redovne skupštine, njenom sastavu i odlukama nažalost nisu sačuvani. Ono što je dva poslednja zbora razlikovalo od prethodnih je prisustvo komesara, ovlašćenih od strane Ministarstva narodne privrede.

Na osnovu svega navedenog možamo zaključiti da su domaće fabrike bile deo nemačke ratne privrede. Proizvodnja je bila dirigovana i pod strogom kontrolom okupacionih vlasti. Ministarstvo narodne privrede imalo je posredničku ulogu između okupacionih vlasti i uprava preduzeća. Upravo je Ministarstvo narodne privrede bila instanca kojoj su se uprave preduzeća obraćale. Izvršni i nadzorni odbori preduzeća sačinjeni od akcionara, nisu imali uticaj na proizvodnu delatnost pogana u čijem su vlasništvu imali udela. Stvarna uloga koju su akcionari mogli imati za sada nije poznata. Njihova uloga je mogla biti administrativna ili rukovodeću u odnosu na radnike. No, kakva god bila uloga akcionara u fabričkoj proizvodnji tokom rata, nova revolucionarna vlast je po završetku rata sudila akcionarima fabrike *Rogožarski*.

U državnom vlasništvu

Jedinice NOVJ i Crvene Armije 20. oktobra 1944. zauzele su Kalemegdansku tvrđavu (Kreso 1979, p. 226). Tog jutra u osam časova na najvišoj zgradi Beograda, palati Albanija razvila se velika jugoslovenska zastava, znak da je glavni grad Jugoslavije oslobođen. Nova vlast je nakon oslobođenja pred sobom imala veliki zadatak, obnovu zemlje i sređivanje privrednog života. U osnovi privredne politike nove socijalističke vlasti bila je državna svojina. Promena svojinskih

odnosa, odnosno prelazak iz privatnog u državno vlasništvo otpočet je primenom mera konfiskacije (Radić 2002, 19).

Osnovni zakon po kome je dobar deo privatne svojine prešao u državne ruke bio je *Zakon o konfiskaciji i o izvršenju konfiskacije* donet 12. juna 1945. godine. Ovaj zakon definisao je konfiskaciju kao prinudno oduzimanje imovine bez naknade u korist države (*Službeni list DFJ*, broj 40, 12. juna 1945.) *Zakon o konfiskaciji i o izvršenju konfiskacije* regulisan je postupak konfiskacije, koja je kao kazna izricana po raznim

zakonskim osnovama. Konfiskacija je kao sankcija izricana za saradnju sa neprijateljem, za ratno profiterstvo, privredne sabotere, špekulaciju i dr (Radić 2002, 22). Konfiskacija kao sankcija za izadaju nacionalnih interesa dobijala je patriotski osnovu (Petranović 1981, 358). Upravo je zbog izdaje nacionalnih interesa suđeno akcionarima fabrike *Rogožarski*. Akcionari Budisav Vukojčić, Dragomir Nikolić, Dragoslav Blagojević i Milutin Jovanović optuženi su zbog kršenja člana 10 *Zakona o krivičnim delima protiv naroda i države* i člana 1 i 2 *Zakon o suzbijanju nedopuštene spekulacije i privredne sabotaze* (IAB, FV-12-1928). Na teret im je stavljena privredna saradnja sa neprijateljem za vreme rata (*Službeni list FNRJ*, br.59/46, 15.avgust 1945.), kao iskorišćavanje vanrednih prilika nastalih usled ratnog stanja i posledica fašističke okupacije za prisvajanjem nesrazmerne imovinske koristi na štetu narodnih interesa. Teretili su se i za zlonamerno sastavljanje i podnošenje netačnih kalkulacija i za neispunjavanje dužnosti u rukovodstvu u cilju oštećivanja interesa proizvodnje ili potkopavanja autoriteta državne vlasti (*Službenom listu DFJ*, br. 26/45, 25. april 1945. godine). Okružni sud za grad Beograd je 22. juna 1946. godine optužene proglasio krivim. Optuženi Budisav Vukojčić, osuđen je na kaznu lišenja slobode, prinudni rad u trajanju od pet godina, konfiskaciju celokupne imovine u korist države i gubitak svih građanskih i političkih prava (IAB, FV-12-1928). Budisav Vukojčić je za vreme rata u svom vasništvu imao i 1400 akcija fabrike *Rogožarski*, međutim iz vlasništva fabrike je izašao do 17. juna 1945. godine (AJ,65-1220-2204). Predratni direktor, Dragomir Nikolić, osuđen je na kaznu lišenja slobode i prinudni rad u trajanju od dve godine i konfiskaciju svih udela u fabrici *Rogožarski*(IAB,FV-12-1928). Dragomir Nikolić je međutim na rukovodećoj poziciji i u vlasništvu fabrike ostao do novembra 1941. godine, kada je pod izgovorom nabavke materijala za fabriku pobjegao u Tursku (*Srpski bibliografski rečnik* 2018, 427-428).

Optuženi Dragoslav Blagojević, direktor fabrike za vreme rata i Milutin Jovanović osuđeni su na konfiskaciju u korist države njihovih udela u fabrici *Rogožarski* (IAB, FV-12-1928). Obojica su tokom čitave okupacije u svom vlasništvu imali akcije, broj akcija se tokom godina menjao. Prema podacima iz spiska akcionara od 17. juna 1945. godine Dragoslav Blagojević je posedovao 685 akcija, dok je inženjer Milutin Jovanović u svom vlasništvu imao 2590 akcija (AJ,65-1220-2204). Istog dana Okružni sud za grad Beograd doneo je presudu o konfiskaciji celokupne imovine bivšeg preduzeća *Rogožarski* (IAB, FV-12-1928).

Ovom presudom oduzeta je celokupna imovina fabrike *Rogožarski*. Udeo u vlasništvu je 1945. godine imalo jedanaest akcionara.

Najveći deo akcija pripadao je porodicama Jovanović i Blagojević (AJ,65-1220-2204). Vrednost oduzete imovine bila daleko manja od njene vrednosti pre rata. Najveću vrednost imale su fabričke nepokretnosti, zemljište i zgrade, dok su fabričko postrojenje, mašine i alati su pred kraj rata uništene, a preostali deo je konfiskovan i predat na upotrebu fabrici *Ikarus* (Nedeljković 1957, 12). Ministarstvo industrije je 16. septembra 1946. donelo rešenje da se nekadašnja imovina fabrike *Rogožarski* koja je konfiskacijom postala državna imovina da na upotrebu i iskorišćavanje Glavnoj upravi za automobilsku industriju i preciznu mehaniku (IAB, FV-12-1928). Nakon dvadeset dve godine poslovanja u avioindustriji, nekoliko promena u vlasničkoj strukturi, dolaskom u državne ruke nekadašnjoj fabrici *Rogožarski* je prestala da postoji. Ovim rešenjem predviđeno je da u prostorijama fabrike instalira radionica za proizvodnju automobila (IAB, FV-12-1928). Međutim, na inicijativu Generalne direkcije savezne industrije motora, avgusta 1948. godine doneto je rešenje da u kapacitetima nekadašnje fabrike *Rogožarski* bude osnovno preduzeće Industrija kotrljajućih lezajeva (Nedeljković 1957, 12).

Literatura

Monografije:

1. Aleksić, D., 2002. Privreda Srbije u Drugom svetskom ratu. Beograd: INIS - Institut za noviju istoriju Srbije.
2. Delić, D., 2017. Portreti najvećih srpskih industrijalaca. Beograd: Svet knjige.
3. Žutić, N., 2004. Avio-industrija i vazduhoplovstvo u Kraljevini Jugoslaviji: 1918-1945. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
4. Kreso, M., 1970. Njemačka okupaciona uprava u Beogradu: 1941-1944. godine.
5. Mikić, S.J., 1933. Istorija jugoslovenskog vazduhoplovstva: sa 615 slika u tekstu od kojih dve Nj. V. Kralja i Prestolonaslednika Petra u bojama.
6. Nedeljković, B. 1957. Privredna hronika, knjiga 3.
7. Petranović, B., 1980. Istorija Jugoslavije: 1918-1978. Beograd: Nolit.
8. Radić, R., 2018. Vojislav Janić (1890-1944): sveštenik i političar: pogled kroz analitički prozor. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
9. Radić, S., 2002. Konfiskacija imovine u valjevskom okrugu: 1944-1946. Valjevo: Istorijski arhiv.
10. Leskovac, M., Forišković, A., Popov, Č., Bojović, Z., Kleut, M., Kovaček, B., Marić, V., Mikić, P., Nenin, M., Petrović, D., Skoko, S.,

- Timotijević, M., Šuput, M. eds., 2004. Srpski biografski rečnik, A-B. Novi Sad: Matica srpska.
11. Popov, Č., Bujas, M., Pivnički-Drinić, T. eds., 2011. Srpski biografski rečnik. [Knj.] 5, Kv-Mao. Novi Sad: Matica srpska.
 12. Popov, Č., Bešlin, B. eds., 2014. Srpski biografski rečnik. 6, Mar-Miš. Novi Sad: Matica srpska.
 13. Bešlin, B. eds., 2018. Srpski biografski rečnik. 7, MI-Pan. Novi Sad: Matica srpska.

Rasprave i članci:

1. Tešić, D., 1998. Dušan Simović: prilozi za biografiju do 1941. Istorija 20. veka, 16(1), pp.129–142.

Arhivski izvori:

1. Arhiv Jugoslavije:

Fond 65, Ministarstvo trgovine i industrije
Fond 37, Milan Stojadinović

2. Istorijski arhiv Beograda:

Odeljenje imovine
Odeljenje specijalne policije
Uprava grada Beograda, Kartoteka žitelja Beograda i Zemuna
Fabrika Zmaj

Štampa i periodika:

1. *Godišnjak jugoslovenskog vazduhoplovstva;*
2. *Naša industrija, zanati, trgovina i poljoprivreda*
3. *Naša krila*
4. *Opštinske novine*
5. *Službenom listu DFJ*
6. *Službeni list FNRJ*

Statistički izvori:

1. Miljković, D. ed., 1989. Jugoslavija: 1918-1988: statistički godišnjak. Beograd: Savezni zavod za statistiku.

OWNERSHIP STRUCTURE OF THE ROGOZARSKI FACTORY

Abstract: The existence of the Rogozarski factory was marked by the changes in the ownership structure. In the two decades of its existence, the factory was in the ownership of the Rogozarski family, from the second half of the thirties it was in the ownership of a group of shareholders. During the Second World War it was under the control of the occupation authorities and finally it became state owned. All of these changes in the ownership structure were conditioned by the general, social, economic and political events. The Global Economic Crisis, outbreak of the Second World War, the German occupation of Yugoslavia, the end of the war and the new revolutionary authority directly affected the change in the ownership structure of the Rogozarski factory.

Key words: Aviation industry, aviation, factory, First Serbian airplane factory Živojin Rogožarski.

Rad primljen: 04.09.2019.

Rad prihvaćen: 12.11.2019.

UDK: 271.222(497.11)-523.42-9(093)

726:271.222(497.11)-523.42"183/184"(093)

Pregledni rad

PRILOG ISTORIJI SABORNE CRKVE U BEOGRADU

Rezime: U radu je data sažeta istorija Saborne crkve u Beogradu sa posebnim osvrtom na njenu izgradnju. Prvi pomen crkve posvećene Svetom arhanđelu Mihailu potiče iz 1578. godine premda je crkva gotovo sigurno srednjovekovna. U vreme mitropolita Mojseja 1725 – 33. godine, temeljno je obnovljena. Turci su zauzevši Beograd 2. septembra 1739. godine crkvu oplenili i svodove joj oborili. Tom prilikom je stradalo i kube. Docnije su Beograđani dobili od Turaka dopuštenje da crkvi svojoj mogu načiniti nove svodove, ali ti svodovi ni pošto da ne budu visoki. Stara crkva je srušena u avgustu 1836. a građenje nove crkve započeto je 28. aprila 1837. godine. Do Preobraženja 1838. dovedena je crkva do krova, do 1841. pokrivena je i izgrađen toranj, a od 1841. do 1845. vršeni su unutrašnji radovi: živopis, drvorezački i zlatarski poslovi. Nacrt za ikonostas izradio je 1841 g. čuveni vajar i livac Dimitrije Petrović. No on nije ovaj posao završio, nego se posvadio sa Opštinom i vratio se u Beč, gde je živio stalno. Drugi su završili nacrt ikonostasa i izradili nacрте za pevnicu, predikaonicu i prestole za kneza i mitropolita. Godine 1841, pozvan je akademski slikar, Dimitrije Avramović, i predano mu je da novoj crkvi načini ikonostas, i da je svu iznutra živopíše. Avramović je taj posao dovršio u jesen godine 1845. godine. Mitropolit Petar je 5. novembra 1845. godine, sa dvanaest sveštenika i šest đakona, osveštao beogradsku Sabornu crkvu.

Кljučne reči: Beograd, Saborna crkva, knjaz Miloš, mitropolit Petar Jovanović.

Uvod

Najznačajniju etapu u razvoju sakralnog graditeljstva Kneževine Srbije predstavlja izgradnja Saborne crkve u Beogradu. Monumentalna po svom bliku i konstruktivnom sklopu, Saborna crkva bila je najveća crkvena građevina podignuta do tad u Kneževini Srbiji. Po načinu gradnje, planu i poreklu njegovog autora, kao i po doslednom stilskom oblikovanju svih arhitektonskih elemenata, Saborna crkva se izdava za primer na kom su u celosti usvojeni novi, evropski uzori, zasnovani na savremenom klasicističkom konceptu i baroknim elementima. Oličenje verske reforme mitropolita Petra Jovanovića upravo predstavlja Saborna crkva, koja od momenta kada je izgrađena postaje

⁹ Srpski naučni centar

majka svih crkava u Kneževini Srbiji i model koji i u slikarstvu i u arhitekturi postaje kanonski tip. Nakon izgradnje Saborne crkve u Beogradu model jednobrodne, podužne građevine sa visokim zvonikom nad njenim zapadnim delom biće, manje više uspešno, nametan od strane crkvenih vlasti, preko eparhijskih Konzistorija i države, prevashodno Ministarstva prosvete, kao obavezan tip pri podizanju novih crkva u Kneževini Srbiji. To potvrđuje i sačuvana arhivska građa. Kada su kmetovi opštine u Poljni u Srezu levačkom 1841. godine tražili dopuštenje od nadležnih crkvenih i državnih vlasti da podignu crkvu u njihovom selu, Ministarstvo prosvete im je dalo dozvolu uz preporuku da se crkva podigne sa zvonikom. Ministarstvo prosvete i meštanima sela Izvora, Burdima, Tiovcu i Bučuma daje dozvolu da podignu novu crkvu, na mestu stare oronule, u selu Izvoru, ali pod uslovom da crkva „zaedno s tornjem koi će ukrašeno služiti sazidana bude“. (AS, MP, 1841, F.IV, r. 281; AS, MP, 1841, F.V, r. 126.) Treba ipak voditi računa da je mnogo crkva u Srbij u vreme kneževine i kraljevine sagrađeno mimo volje centralnih državnih i crkvenih vlasti tj narod pa i lokalne vlasti su radile po svom nahođenju. Često puta je taj pritisak bio toliko jak da su centralne vlasti bile prisiljene da prave i krupne ustupke pa je tako, recimo, krajem XIX veka ponovo dozvoljena izgradnja crkava čatmara zabranjenih nekoliko decenija ranije.

Sredinom XIX veka mnoge ranije podignute crkve naknadnim građevinskim intervencijama dobijaju zvonike nad zapadnim delom. Ovi hramovi tako naknadno dobijaju izgled jednobrodnih podužnih građevina sa zvonikom. Takav je slučaj sa crkvom Svetih Arhangela Mihaila i Gavrila u Požarevcu, koja je podignuta 1819. godine kao jednobrodan podužni hram kome je 1856. godine dograđena priprata sa zvonikom. Crkva Svetog Nikole u Kovilju kod Ivanjice sredinom devetnaestog veka takođe dobija pripratu sa zvonikom. Sredinom veka i crkva Svetog arhangela Mihaila u Šetonjama podignuta 1829. godine, dobija pripratu sa zvonikom. Crkva u Knjaževcu građena u periodu od 1833. do 1835. godine kao jednobrodna podužna građevina, dobila je zvonik 1866. godine nad zapadnim delom hrama. Manastiri Drača, Pustinja i Ježevica takođe dobijaju zidane priprate sa zvonikom na zapadnom pročelju. Crkva Svetog Save na Savincu, zadužbina kneza Miloša Obrenovića podignuta 1819. godine, obnovljena je 1860. godine u spomen na knjeginju Ljubicu kada joj je dograđen zvonik nad zapadnim delom. Obnovu hrama i izgradnju novog zvonika obavio je neimar Nastas Đorđević. (Stanić R., 1967, 78 – 88; Stanić R., 1973, 5 – 22; Đokić N., Nadoveza B., 2021, 40) Kada je reč o zvoniku interesantno je da je zvonik na Sabornoj crkvi sličniji zvonnicima crkava severno od Save i Dunava nego zvonnicima kasnije sagrađenim u Srbiji. Premda pitanje zvonika zahteva detaljnija istraživanja najbliže analogije imamo sa nekim crkvama u Mađarskoj, na primer sa zvonikom Blagoveštanske crkve (iz 1752. godine) u Sent Andreji, Crkve Sv. Nikole u Jegri (iz 1785 – 1799. godine) i naročito crkve Sv. Nikole u Baji iz 1775. godine. Među najsličnijim zvonnicima onom na Sabornoj crkvi sigurno spada zvonik na varvarinskoj crkvi iz 1859. godine. Isto tako sličnost varvarinskog zvonika sa spomenutim u Mađarskoj je frapantna i razlika je samo

u detaljima. Zvonik topčiderske crkve ima mnogo manje sličnosti od gore spomenutih. Još manje liče zvonici crkava u Vinči (1852) i Velikoj Moštanici (1858). Nešto su sličniji zvonici hrama Sv. apostola Petra i Pavla u Grošnici, Hrama Silaska Sv. Duha u Koraćici i naročito zvonik Hrama Sv. arh. Gavrila manastira Pinosave u Kusatku. Slični su i nešto mlađi zvonici na Hramu Sv. arh. Gavrila u Šopiću podignut 1869. godine i Hramu Sv. velikomučenika Georgija u Popoviću, podignut 1864. godine. Spomenimo da zvonike naknadno dobijaju i crkve u Svilajncu, Boljkovcima (podignuta 1838 - 43, zvonik je dobila 1864. godine),¹⁰ Varvarinu, Kraljevu, Jagodini, Čupriji, Zaječaru. Mnoge crkve koje se podižu od sredine devetnaestog veka po manjim mestima i varošima širom Kneževine Srbije slede primer Saborne crkve u Beogradu, kako po arhitektonskoj koncepciji jednobrodnog podužnog hrama sa zvonikom, tako i primenom klasicističke dekoracije. Takve su crkve u Donjem Milanovcu, Kolarima, Kusatku, Smoljincu, Mionici, Velikom Gradištu, Petnici, Četerežu, Vinči, Porodinu, Žabarima, Bariču, Braničevu, Negotinu, kao i po mnogim drugim mestima Kneževine Srbije. Crkva Svetog Nikole u Donjem Milanovcu podignuta je 1845. godine kao zadužbina Miše Anastasijevića. Po planu jednobrodne podužne osnove, arhitektonskoj koncepciji prostora i rešenju zapadne fasade sa zvonikom, donjomilanovačka crkva je bila veoma bliska Sabornoj crkvi u Beogradu.

Istorija stare Saborne crkva

U Beogradu se pravoslavni kraj nalazio oduvek oko Mitropolije i Saborne crkve i oko Varoš – kapije. Naravno da su se za vreme dahija Srbi i u ovom kraju proredili, jer su mnogi morali da napuštaju svoje kuće i da beže u sela van šanca.

Saborna crkva nalazila se na istom mestu gde i današnja. Bila je zidana od kamena, ali stara, zapuštena i oronula, bez zvonika i bez krsta. Oko nje hrišćansko groblje za viđenije ljude, zapušteno i neograđeno kao i crkva. Na mestu današnje Patrijaršije nalazile su se tri velike stare dvospratne zgrade. Prvu od njih, levo (prema sadašnjem Crkvenom muzeju), kupio je knez Miloš 1818 godine sebi za konak za 15.000 groša. Tu je stanovala njegova porodica, kad bi dolazila u Beograd. Ostale dve zgrade, desno, do Kalemegdana, pripadale su mitropoliji. Mitropolit je stanovao u srednjoj, na spratu, a u prizemlju su stanovali kaluđeri i momci. Blizu crkve nalazila se velika dvospratna „šarena“ mehana. Do nje prazan plac sa starim podrumom na svodove. Stari podrumi nalazili su se i blizu konaka i mitropolije. (Banjac Đ., 1939a, 444)

Treba znati da je u srednjovekovnom Beogradu postojalo više crkava od kojih su nam neke poznate i iz pisanih izvora među njima i crkva posvećene Sv. Arhađelu Mihailu.

¹⁰ На месту старе цркве брвнаре из 1797. године. Ђокић Н., Надовеза Б., 2021, 38; о новој цркви видети у Гачић Р., 2006, 143 – 173.

Prvi pomen crkve posvećene Svetom arhanđelu Mihailu potiče iz 1578. godine od austrijskog putopisca Stjepana Gerlaha, koji po povratku iz Carigrada posećuje „skromnu, ali prostranu crkvu“ siromašnih Srba. na Savskoj padini Beogradske varoši. (Matković P., 1890, 134; Vujović B., 1996, 20) Ova crkva je gotovo izvesno srednjovekovna.

Znatno kasnije, na njenom mestu, za vreme austrougarske vladavine Srbijom, a u vreme mitropolita Mojseja, obnovljena je 1725 – 33. god. mitropolitska crkva posvećena istom svecu. (Ruvarac D., 1898, 131 – 132) Praktično novi hram je načinjen u okviru velike rekonstrukcije Beograda, kada je pored tvrđave i varoš, opasana Vobanovim sistemom zidina, dobila novu ortogonalnu mrežu ulica, koje su se prostirale pravcem severozapad – jugoistok i jugozapad – severoistok. Na raskršću dveju ulica u blizini bedema prema Savi, sagrađena je nova srpska crkva, orijentisana prema novoj regulaciji ulica, jugozapad – severoistok. Ova, skromno oblikovana, građevina iz vremena baroka trajala je sve do 1836. godine, kada je porušena da bi ustupila mesto sadašnjoj crkvi.

Kao što smo naveli, crkva je praktično iznova obnovljena. Tada je verovatno dobila i veliko kube. Hram crkve bio je kao i danas: sv. Arandeo Mihailo. Mitropolit Mojsej Petrović (+ 1730), sahranjen je u staroj crkvi, a isto tako i mitropolit Vićentije Jovanović (+ 1737), pa su im kosti docnije prenesene u Srem, i to onda kad je Beograd 1739 predat Turcima i kad je srpsko stanovništvo, skupa s carskom vojskom, napustilo grad i varoš. Ova crkva za vreme opsade pod Laudonom mnogo je stradala od topovskih metaka, pa je zatim po nuždi opravljena. Bila je dugačka i niska, tvrdo zidana, imala je lep ikonostas sa ikonama jednostavne izrade, ali bogato pozlaćenim i stolove ne samo pokraj zida, nego i u sredini crkve. Pri ulazu u crkvu kod zapadnih vrata s leve strane bio je grob Dositeja Obradovića s natpisom, s desne strane grob Petra Nikolajevića Čardaklije, koji je kao narodni delegat 1804 godine išao u Petrograd, a pri kraju crkve grob čuvenog Borđa Popovića Čeleša, Miloševog dragomana i sekretara, koga je bosanski spahija, Arnautin, Derviš Bešanić 1825 godine ubio u sred kneževa konaka. (Stefanović T. – Viloski, 1911a, 49 – 50; Vujović B., 1996, 27, 32)

Jovan Rajić piše: da su Turci, zauzevši (2. septembra 1739) Beograd, „velikolepnu rezidenciju Srpske Mitropolije“ srušili do osnova, a crkvu, i ako nisu do temelja porušili, oplenili su je, i svodove joj oborili. Tom prilikom je stradalo i kube.¹¹ Docnije su Beograđani dobili od Turaka dopuštenje da crkvi svojoj mogu načiniti nove svodove, ali ti svodovi ni pošto da ne budu visoki. Ti novi crkveni svodovi, jedno što su građeni na brzu ruku, a drugo što prema velikoj crkvenoj širini nisu smeli biti visoki koliko bi trebalo, nisu bili pouzdani. Opština beogradska, bojeći se da se ne provale, stegne ih gvozdenim kukama jedan put, pa stegne i drugi put; ali, posle toga, počnu popuštati sami zidovi,

¹¹ Б. Вујовић наводи да је купола страдала у великом пожару 1798. године али то није тачно. Вујовић Б., 1996, 27.

osobito oni u zapadnom delu crkve, pa se još i na samom svodu pokazuju pukotine. (Milićević Đ. M., 1895, 4)

Za vreme austrijske vladavine u Beogradu se, pred kraj njihove vladavine, pominje još jedna crkva. Crkva Rođenja Sv. Jovana Preteče u Novoj Varoši za koju je 1737. godine izradio tri ikone ikonopisac Georgije Stojanović. Spomnje se i 1735. godine kada je pri mitropolitu beogradskom Vićentiju Jovanoviću priložio kivot za naforu Luka Ćurčija. (Srpski Sion 1904, 105 – 106) Nije identifikovana. (Petković R. V., 1950, 21)

Požarevački sveštenik Stefan Aranitović je avgusta 1743. godine došao u manastir Šišatovac na Fruškoj gori da bi skupljao milostinju za beogradski saborni hram mitropolita beogradskog Sofronija. (Beleško od 19. i 21. avgusta 1734. godine. Stojanović Lj., 1903, br. 2863 i 2864)

Sabornoj crkvi je Praviteljstvujušči sovjet 1807. godine posvetio zvono koje se kasnije nalazilo u crkvi u Krajovi. Marta 1808. godine Praviteljstvujušči sovjet je poklonio crkvi još jedno zvono koje je izradio Ivan de Bota. (Stojanović Lj., 1925, br. 8975; Stojanović Lj., 1926, br. 10424, 10429)

Iz Beograda su 1813. godine prebegli u Austriju četiri sveštenika sa porodicama: Jovan Tomić (3 muška i 6 ženskih članova porodice), Nestor Popović (3 muška, 5 ženskih), Jovan Živković (3 muška, 3 ženska) i Petar Popović (5 muških, 3 ženska). (Rugarac D., 1905, 102)

Januara 1819. godine esnaf abadžijski je sklopio ugovor sa slikarom Simeonom Jakšićem iz Bele Crkve da popravi postojeći ikonostas i da mu što je moguće više prvobitni izgled. O ovom ugovoru je ostala zabeležena sledeća, vrlo interesantna, beleška u Protokolu narodne kancelarije: (AS-Protokol Narodne kancelarije, za 1819. godinu, No.30)

“Kontrakt esnafa abadžijskog ovdašnjega sa majstorom molerom Simeonom Jakšićem iz Bele Crkve, cesarsko kraljevskog podanika. Sei moler da u cerkvi beogradskoj svetih Arhangelov hramu ikonostas po pervome planu, koji se i sada vidi, kako je i bilo da sverši i gotovo da bude ove godine za praznik Voskresenija Hristova; a esnaf jemu za trud i za sve đuture da plati čestno 480 groša; na koje i kaparu sei majstor primi 150 groša. I kada desna strana ikonostasa bude gotova, opet esnaf majstoru 100 groša da plati, a proči kursor novaca majstor da primi, kad sav ikonostas po ugovoru bude gotov. – Na ovaj kontrakt obe strane soglasne. Boljega radi uverenija, ravnoglasna dva pisma napravljena pri derže sa svoima podpisi. I ovo njihovo soglasije, saslušavši Kancelarija, potvrdila je.

Beograd, 13. januara 1819

Protokol Narodne kancelarije, No. 30”

Prvi dokument o opravci crkve posle Drugog srpskog ustanka potiče iz 1820. godine kada tutori crkve mole kneza Miloša da odobri angažovanje Jovana Kovača iz Zemuna da popravi „gvozdene gređice“ - zatege koje su Turci iokvarili.⁷ Ova sanacija po svemu sudeći nije bila dovoljna da se crkva spase od daljeg propadanja. jer je crkvena opština bila prinučena 1831. godine da angažuje građevinske majstore iz Pančeva da predlože opravku. o čemu iscrpno

obaveštavaju kneza Miloša koji se nije složio sa ovim predlogom.(Vujović B., 1996, 32)

Vladika je 1824. godine izjavio da nema novaca za izgradnju mitropolije. Hadži Nikola Brzak je 1826. godine ponudio svoju kuću za dvor mitropolitu Kirilu. (AS – KK – II – 995, 999; AS – KK – III – 319)

Crkvene knjige prihoda i rashoda ustrojene su 1824. godine.(AS – KK – III – 10, 11)

Iz popisa aračkih glava za 1826. godine saznajemo da se 7 lica vodilo kao povezano sa beogradskom crkvom. Bili su to protoprezviter Jovan Tomić, paroh Hadži Jefta, pop Dina Radosav.[vljević], njegov brat Goja, paroh Dimitrie Vuić, klisar Sava Neškov.[vić] i učitelj Gr. Konstantin Anastas. Istovremeno se u Sava mahali pominje domaćinstvo pop Petka u kome su tri osobe plaćale harač – sam pop Petko, njegov sin Stojan i Živan vinogradar. (Popis aračkih glava u Beogradu 1826. godine, u: Peruničić B., 1964, 334, 343)

Uoči belih poklada 15. februara 1830. godine prvi put su zazvonila zvona u Beogradu. (Stojanović Lj., 1905, br. 5472)

Godine 1836, bude, ponovo, pozvan zidarski majstor da pregleda celu crkvenu zgradu, i da kaže kako bi se mogla opraviti. (Milićević Đ. M, 1895, 4) Majstor dođe, promotri celu crkvu i izjavi: da je veći deo zgrade zdrav, a da se onaj slabiji može opraviti.

Tada se s njim potpiše ugovor: da nov zid izida, nov svod da zasvede na onoj polovini crkve gde je stari svod popustio i, pored toga, da sasvim iznova, podigne toranj za 17.000 forinti srebra.

Ali kad majstor, po tom ugovoru, počne rušiti zapadni deo crkve, opazi se da se pukotine isuviše velike pa nije bilo drugog nego da se stara crkva cela sruši, pa da se mesto nje podigne nova. (Milićević Đ. M, 1895, 4 – 5)

Pošto je oko voga u literaturi bilo dosta kontardiktornih stavova dajem u nastavku sačuvanu prepisku:

Pismo mitropolita Petra Jovanovića knjazu Milošu u Požarevac od 11. aprila 1836. godine: (AS – KK – XXXV – 206)

„U pismu mom od 4. tek., s koim sam poslao planove od cerkve, objaščao sam, da ću posle dva dana i račun o trošku moći poslati. No oko njega kao stvari poteže, bilo je dosta posla, i zato ga je indžinir tek juče predati mi mogao, sbog čega sam se s posilanjem malo i zadocnio, a sada ga ovde ovdja prilažem zajedno sa računom zidara zemunskog. Oba računa sastoje se iz dva parčeta, od koji jedno sadrži mjeru sad postojećeg i k tomu povisiti se imajućeg zdanija cerkovnog, a drugo trošak oko cjelog opravljnja. Ovaj iznos po sčislenijem zidara zemunskog 17.950 for srebra a po sčisleniju indžinira našeg 15.159 for srebra, dakle po posljedavne manje 2791 for srebra. Ova znamenita razlika proizilazi najpoče otud, što je zidar zemunski cjenu razna k zidanju potreba preterao, kao što se ovo iz sravnjenija oba računa videti može. Ako se još cerkva stane opravljati po planu našega indžinira, to će zbog manjeg torna i prostijeg no shodnijeg spoljašnjeg vida, ova razlika još više umnožiti se, tako

da će po uvjereniju inžinira opravka u 4000 for srebra manje moći stati, nego što je naznačio zidar zemunskij.

Saobštavajući tako Vašoj Svjatlosti i planove od cerkve i račune o trošku oko njena opravljanja, molim pokoravijiše, da bi blagovolili: 1. opredjeliti, po komu, od poslati planova da se cerkva opravlja; i 2. javiti nam, hođemo li mi u onom slučaju ako zidar zemunski ne uokte umaljenom, od inžinira našega cenom, rečenu opravku preduzeti drugom graditi, ili ćemo njemu više smjeti primaći, da se čas pre opravljanje preduzme.

Ne izostavljam ovdje primjetiti, da bi veopma polezno bilo, kad bi ko određenim osobama za nadziranije obnovljenija cerkve pričesljen bio i jedan od nalazeći se ovdje u službi inžinira, koga bi vaša Svjetlost milost imali, ako je vozmožno na to odrediti, svi skupa prosimo.

Na posljedku molim, da bi vaša Svjetlost s visočajšim vašim na ovo predstavljene rješenijem blagovolili povratiti mi kako planove (3 komada) tako i priložena 4 komada od računa.“

Knez Miloš je odgovorio mitropolitu 14. aprila 1836. godine: (AS – KK – XXXV – 206)

„Primivši i drugo pismo kasatelno opravkama cerkve beogradske od 11. tek. No. 371 odgovaramo vam kako na ovo, tako i na ono do 4. tek. No. 340 s koim ste nam planove poslali.

I nama se najboljij plan dopada No. 3 načertanij našim inžinirom Jankom, koji i odobravam zajedno sa primječanijama vašima za pendžere. Toronj dopada nam se onaj što je na cerkvi načertan.

Što se računa tiče milije nam je predloženije našeg inžinira koim načinom, učinajući u račun što je jeftinije predloženije samog plana No 3, račun u 4000 fr. srebra manji iznači (?) i zato preporučujemo, da gledite s tim majstorom zemunskim, ako se uzmožete pogoditi po računu inžinira; ako li se s njim ne uzmožete pogoditi a vi tražite drugoga, koji će moći.

Inžinira slobodno možete upotrebiti djelu vašem nadziranija: no šteta će biti, da on za cjelo vreme opravljenija tog tu prebude, koje je ... i izlišno. No s početka pri pogodbi trebaće vam on, da dokazuje majstoru, da je njegov plan dobar, a tako i račun da je soraču Posle pak možete ga samo kadkad dovesti i upotrebiti, da vidi kako se radi, i jeli točno po planu. U proćem po želji potrebi vašoj šiljem vam planove i račune sve. Ovom prilikom preporučujemo vam, da ustroite vaše poslove tako da kako ćete nam moći bez bez nadzadka kakvoga na poziv naš u Kragujevac doći, kud mi sutra u ime božije polazimo.“

O daljim pregovorima sa zemunskim zidarima mitropolit je 22. aprila 1836. godine obavestio kneza u Kragujevac: (AS – KK – XXXV – 212)

„Po visočajšemu opredeljeniju vaše Svjatlosti od 14. tek. prizvao sam zidara zemunskog, s koim smo za opravlanje cerkve naše ovdašnje ugovarati počeli, i predložio sam mu, da po odobrenomu planu preduzme posao cjenom od naši inžinira pravilno umanjenom. No on se nije na to hotje skloniti samo je iz tog jednog prizrenija, što se zakteva toronj nižij, nego je u njegovom planu, popustio od svoje predložene cijene 900 for. srebra, tako da bi nas opravka opet

na 17.000 for. srebra stala. Zato sam po predpomenutom opredeleniju vaše Svjetlosti prinuđen bio, dati prijaviti u Pančevu za ovaj posao, na koje sam odgovor polučio, da im se tamo cijena našim inžinikom predložena vidi prilična, no konačno izjasnjenije da će moći dati ovdje u Beogradu, kuda su sutra na Đurđev dan, il' najdalje prekositra doći obećali. Nadežda je, da ćemo s pančevačkim zidarom jeftinije moći pogoditi.

Za ovaj slučaj, ako bi se pogodba svršila, nužno će biti, što pre posao preduzeti. K tomu je od naše strane nužno, nabaviti kreč i pesak, koje ni jedno ni drugo nemamo. Peska ne može se tako lako nabaviti sbog velike vode, no da je barem štogod s načala, posle bi se dobavljalo, a i kreča nemamo zato dolaziti pokornješe umoliti vašu Svjetlost da bi imali milost visočajšom vašom zapovjestiju narediti, kako će se obe ove potrebe čas pre nabaviti.

Drugo primjećavam, da bi nužno bilo, da se s dovšenjem one cerkve kod groblja pohita, kako bi se moglo Bogosluženje tamo otpravljati, kad bi ovdje u gradu prestalo, da ne bi cela varoš ostala bez Bogosluženija. Ja sam ovo djelo predstavljao i ovdašnjim nekim žiteljima i Njegovom Sijateljstvu Gospodar Jefremu, na koje su mi oni kazali, da su govorili členu ispravničestva H. Nikoli o tom. No dosad nije se počeo posao na onoj cerkvi. Zato umoljavam vašu Svjetlost da bi i o skorom dovršeniju one cerkve blagoudobno (?) poveljenije i nastavljenije dati soizvolili.“

O spomenutim pregovorima mitropolit je upoznao kneza i pismom od 26. aprila: (AS – KK – XXXV – 213)

„Svjetljajši Knjaže

Milostivješij Gospodaru!

Majstori iz Pančeva javili su mi bili, kao što sam vašoj Svjetlosti pod 22. tek. predstavio, da im se cijena od naši inžinira za opravljene cerkve ovdašnje opredeljena prilična vidi; no kad su juče ovamo k meni toga radi došli, pojasnili su se, da oni, počem su cjeli plan i račune pregledali, i ovome ne mogu raditi, no naznačili su kao poslednju cijenu kojom bi se obvezali cerkvu opraviti 17.000 for. srebra. Na ovu istu cijenu pristao je bio i majstor iz Zemuna, s kojim smo ugovor o opravljenu najpre započeli s tom razlikom, što su Pančevački majstor u onoj cijeni računali i mermer za patos a zemunski je osim toga toliko iskao ovaj pak patos zanmenitu sumu iznosi. Ovo danas dam javiti zemunskom zidaru, koji također pristane na to, da i on mermer dade rečenom cjenom i tako pri svem našem cjenkanju nismo mogli opravku cerkve na niže sterati od 17.000 for. srebra, pored kojeg bi obštetsvo jedan kreč i pesak pridalo i cerkvu obnovljenu s tornjom imalo.

No budući sam ja, oslanjajući se na mnjenije našij inžinira, predstavio bio vašoj Svjetlosti da će se ovaj posao mnogo nižom cjenom moći koncu privesti; i na to se vaša Svjetlost pod 14. tek. izvolili zapovjediti, da se, ako na nju zemunski zidar ne bi pristao, traži drugi; sada pak ni jedan od majstora iz sosjedni varoša Zemuna i Pančeva ovom cjenom nisu dovoljni, no ištu najposle 17.000 for. srebra: to dolazim moliti, da bi vaša Svjetlost imala milost rješiti:

Hoćemo li ovom cjenom opravljjanje cerkve ovdašnje preduzeti, i kontrakt o tom učiniti s zidarom zemunskim, koji je pri ravnoj cjeni prečij od drugij, što je ovaj posao najpre počeo ugovarati, i oko toga dovoljnij trošak već učinio.

Ovdje ne mogu izostaviti da vašoj Svjetlosti ne saobštım primjećanije zidara Pančevačkog. On veli, da bi šteta bilo ovako zanmenitu sumu od 17.000 for. srebra žrtvovati na opravljjanje stare cerkve, koja bi pri svem tom sbog svog pređašnjeg kroja mnoge nedostatke imala, no pridaje, da bi priličnije bilo k rečenoj sumi pridodati još 8 do 10 hiljada srebra, i sa svim iz temelja po boljemu ukusu cerkvu načiniti. K tomu veli istij, da niko ne može znati, da se onda, kad se stari krov s nje skine i malter s pola objije, neće pokazati takve pukotine i nedostaci, sbog koji bi nevozmožno bilo opraviti je, bez konečnog iznova zidanja.

Ako po svemu ovomu vaša Svjetlost blagovoli rješiti da se cerkva opravlja gorerečenom sumom od 17.000 for. srebra a ono molim da bi vaša Svjetlost što skorije milost imali ovo obznaniti, a tako i na predstavljenije moje od 22. tek. u smotreniju kreča i peska odgovoriti; jer ako se rješi da se opravlja, to je krajnje vreme, da se djelo započne, kako bi moglo ove jeseni dovršeno biti u toliko, da se Bogosluženje u cerkvi opet može otpravljati.“

Knez je odgovorio 29. aprila: (AS – KK – XXXV – 213)

„Primivši dva vaša pisma od 22. tek. No. 429 drugo od 26. tek. No. 444 izvjestivši se iz ovi, da neće ni Zemunskij ni Pančevačkij majstori da pust cenu opravljjanja cerkve beogradske jevtinije od 17.000 for. srebra, i razsudivši i primećanije majstora Pančevačkog, da niko ne može biti siguran oće li zidovi zdravi ostati, kad se krov digne, rešili smo, da se opravljjanje cerkve rečenom cenom preduzme, kako se najbolje može, 1. što će opravljjenije mnogo jeftinije stati nego iz nova građeno, 2. što će opravljanom mnogo ranije moći bogosluženje u toj cerkvi soveršavati se koje bi se iznova građenjem može biti na 3. godine zadocnilo, na rastrojstvo tog velikog i otmenog obštetstva, 3. Što tu ne ima ni mula (?) gde bi se tolika cigla složila, 4. što bi može biti i mnogo skuplje posle izišlo iznova građenje cerkve nego 25. do 27.000 for. srebra.

Iz ovi dakle i drugi neki obstojateljstva sudimo za mnogo bolje i cjelishodnije da se cerkva opravlja, i zato preporučujemo vašemu visokopre-osvjaštenstvu, da s komi u tom budu ...; uzeti mesto bivšeg tamošnjeg kmeta Milutina Radovanovića sadšnjeg kmeta beogradskog Ristu Jovanovića načinite kontrakt sa majstorom zemunskim, za koga ste dobrp primjetili da je prečiji, cjenom 17.000 for srebra.

U slučaju ako se opitom pokaže, da se ne može opravljjanje k koncu privesti, onda ćemo morati iznova građenje preduzeti. No ovo tek da vi znate.

Kako kontrakt bude gotov gledajte, te počinjite odma, da se pređe do toga dovede kako će se moći u cerkvi bogosluženje soveršavati.

Za kreč i pesak izdasmı danas nalog na ispravničestvo da učini naredbu, da se snosi, a taki to pišemo mi i za onu cerkvu u groblju da se u stanje privede, kako će se bogosluženje u njoj soveršavati moći. A eto i Topčiderske cerkve, može se i u njoj služiti.“

Pošto je postalo jasno da je obnova stare crkve teška i nerentabilna mitropolit je pismom od 24. juna 1836. predložio da se umesto obnove postojeće crkve zida nova crkva: (AS – KK – XXXV – 218)

„Vaša Svjetlost

Milostivješi Gospodaru

Po odlasku vaše Svjetlosti iz Topčidera došao mi je bio majstor zidar iz Zemuna, i pitao je crkvu Beogradsku, šta će se činiti. Ja sam mu odgovorio da će kao što sam vidi, nužno biti sasvim srušiti je i iz nova praviti, a k tomu da je potrebno ispitati kakovij je temelj. Ovo mi je i vaša Svjetlost zakazala pri polazku, da se izvidi, a i samij Majstor praedstavljao je kao stvar neobhodimi nuždnu. Tako naredi on da se na pet mjesta pored temelja kopa i došavši juče po drugi put ovamo, posmotri ga i javi, da je temelj dubok 1 fata da je na tvrdoj zdravoj zemlji i vesma dobar, i po tome da se može na njemu nova crkva zidati. Ovim samim kao događajem nepredvidivim narušava se kontrakt koji je po visočajšemu vaše Svjetlosti odobrenij između ovdašnjeg obštestva i pomenutoga zidara radi opravke crkve zaključen. Zidar sam ovo priznaje, izjasnjavajući se, da se nada da će on i novu crkvu zidati, počem bi i pri steniju više majstora poradi poradi pogodbe za građenje nove crkve mogao podvatiti se raditi po onoj ceni po kojoj bi se drugi koi podvatiti se hoteo; no ako to ne bi bio slučaj bio, već neki drugi bi građenje crkve na sebe uzeo, da će on za datu mu napred po kontraktu sumu od 2500 for obšestu predati ploče (mermer za patos) na račun crkve u Pešti uzeti, a ostalo da će vratiti, razumeva se, da bi u ovom slučaju obštestvo moralo priznati mu trud i trošak oko građenja plana i naznačenja o trošku na reparaciju crkve (što oni zovu plan, forauzmas i Kosteciberšlag) i za takovij platiti mu. Ovo je za predašnji kontrakt; a za građenje nove crkve, predstalja majstor zidar, da je nužno najpre načiniti plan, po kom će se praviti, za učiniti račun što bi po onomu planu crkva bila, i posle stupiti u pogodbu s jednim ili više njima za samo građenje crkve. Ovo bi djelo sizrađivanjem plana i računa potrebovalo jedno 6 do 8 nedjelja dana, za to da se crkva, ruši kako bi dokle se plan i ugovori za građenje crkve prave, i ona mogla srušiti se, i tako bi se odma zidanje nove počelo. No budući nuždnog k tomu vaše Svjetlosti odobrenjija ne imamo nit nastavljenija po koima ćemo se vladati, to dolazim visočajšeg rešenja prositi na sljedeće tačke:

1. Hoćemo li cjelu crkvu u Beogradu do fundamenta rušiti.

2. Hoćemo li na to upotrebiti ovog majstora iz Zemuna, ili druge može biti naše kakve ovde? Mnjenije je glavnij ljudi od obštestva koji su juče pri razgovoru s majstorom kod mene prisustvovali, da se ispita najpre pošto bi ovaj iz Zemuna srušio je, a pošto bi naši; no ako ne bi bilo znamenite razlike u cjeni, da se uzme onaj iz Zemuna, što već ima pri sebi naši para; ako bi bila znamenita razlika da se a ono da se uzmu naši, ako se sirječ još takovi mogu imati. Međutim, nismo prestali od rušenja crkve a tom radi onaj jedan zidar s nekoliko ljudi svakij dan. Kad prispje rešenije vaše Svjetlosti, preduzeće se posao s više ljudi.

3. Počem se plan od nove zidati se imajuće cerkve načini, i od vaše Svjetlosti odobri, hoće li se ovomu zemunskome majstoru predati, da po njemu pravi račun šta će cerkva stati, ili će se predati drugom komu majstoru. Kakvom iz Pančeva ili N Sada, koji se za ovo djelo javljaju, ili se neće ni jednom od nji predati, no upotrebiti se na to jedan od naši inžinira, ako bi k tomu vremena imao – ovaj račun nužno je sačiniti. Jer, veli majstor zidar, da bez toga ne mogu nit cjenu naznačiti nit u pogodbu stupiti. A najpriličnije je dati sočinenije toga onomu majstoru za kog je najverovatnije da će nam zidati cerkvu; jer drugom se mora za to sočinjenje poznatija suma plaćati, a onomu, koi preduzme zidanje, može ući u pogođenu sumu. Kad bi koji od naši inžinira ovo djelo mogao odma preduzeti, bilo bi jabolje.

4. Kad se tako i račun sačini, hoće li se krome zemunskog majstora pozvati još koji, da licitira, ne bi li se jeftinije što pogodilo. – Iz Pančeva javljao se jedan još pređe za samo opravljavanje cerkve, a sad u ponedjeljnik javljao se jedan iz NSada, za ptavljenje nove cerkve.

5. Ko će imati nadziranije i staranije o izvršeniju ovog djela, hoće li samnom oni biti, koi su pređe odrđeni, H. Nikola od Ispravničestva a od varoši kmet s Petrom i Manojlom, ili ćete odrediti druge koje, il' koga ovima pridodati? – Na posljedku

6. Odobrava li vaša Svjetlost gore navedeni način narušenija kontrakta, da kao privatno bude, ili ćemo prepisati drugi koji način?

Ožidavajući milostivješeg odgovora na ove predložene voprose, i proseći i nače u djelu ovomu uputstvovanija, ako još kakvo izvan ovi točki vaša Svjetlost dati mi imala, s glubočajšim visokopočitenijem jesam.“

Knez Miloš se u svom pismu od 2. jula 1836. godine složio da se sagradi nova crkva: (AS – KK – XXXV – 218)

„Na pismo vaše od 24. proš. mjeseca No. 627 o cerkvi tamošnjoj pisano nam, ne prepuštamo sljedejuće.

Kad se već cerkva sasvim srušiti mora i iznova zidati, to će dosta biti, da se za ovo ljeto samo razvali, i materijal sav razloži na svoje mjesto postavi, pa na proleće da se počne iznova raditi. I ovoga radi preporučujemo vam, da za razvaljivanje cerkve upotrebite cincare, goge naše.

Za plan pak nove cerkve lako je. Plan je gotov po ... je određeno bilo, da se ista cerkva opravi, a i temelj starij kad ostaje, to će se na njemu zidati i po sitom planu.

Što se personala opredeljenog za nadziranije tog cerkovnog djela tiče, sudimo da je dovoljan i da ne treba od nji ni oduzimati nit mu dodavati. Istij personala neka nadzirava pri razvaljivanju stare te cerkve i pri razlaganiju i namještaniju materijala.

O drugim pak tačkama, u predrečenom pismu vašem prednavedenim, kome će se majstoru zidanje cerkve, koliki će trošak nuždan biti na to djelo; imaćemo do proljeća dovoljno vremena razgovarati se i ktomu imamo naše inžinire, koi će nam račun forauzmas i kosteniberšlag načiniti, po kojemu ćemo i licitaciju radi vozviženija nove cerkve blagovremeno objaviti moći.

Majstoru tome Zemunskom platite što je zaslužio za rad svoj.“

D. J. Ranković je objavio i pismo Upravitelnog Sovjeta od 27. juna na mitropolitovo pismo njemu od 24. juna koje glasi: D. J. Ranković J. D., 1940, 770)

„S visočajšim predpisanim Vaše Svetlosti od današnjeg br. 2467 poslato predstavljenije Arhiepiskopa beogradskog i Mitropolita Srbskog g. Petra Jovanovića, kasatelno građenja crkve beogradske, uzeo je Sovjet u današnjem svom zasedaniju u rasuždenije i po priloženim tačkama ovo mnjenje doneo:

1) Što se tiče točke prve: oće li se crkva beogradska do fundamenta rušiti, Sovjet je mnjenja da se ne ruši do fundamenta ako su zidovi valjani, već da se ruši ono samo što ne valja, pa odatle da se zidanje nastavi. Ako li je sav zid rđav, onda da se sve do fundamenta sruši.

2) Na pitanje u drugoj točki: oće li se na rušenje upotrebiti majstor iz Zemuna, ili drugi kakav naš ovdašnji, Sovjet je mnjenijz ako se crkva do fundamenta rušiti mora, onog istog koga i kmetovi beogradski, t.j. da se ispita ko će jevtinije ovo rušenje na sebe primiti: onaj majstor iz Zemuna, ili naš ovdašnji, pa prema tome da se i pogodba učini.

3) U pitanju treće točke, ticajuće se plana crkve i po njemu sočinenija računa, Sovjet je mnjenja da se građenje i plan i po ovome računa šta će crkva stati, preda na izradu obojici naših indžinira, svakomu obaška, a tako isto i zidaru Zemunskom, no njemu pošto se pogodba učini s njime pošto će i jedno i drugo izraditi. da posle ne ište koliko on oće. Svoj trojici da se kaže da u račun svoj uzmu prizrenje i na onu ciglu koja će se iz rušenja crkvenih zidova dobiti i potom da naznače šta će crkva stati.

4) Da se po sočineniju plana i računa više majstora iz Cesarije pozovu na licitaciju, Sovjet je istog mnjenja.

5) Protiv pete točke da sa g. Mitropolitom pri zidanju crkve budu: član Ispravničestva Nikola Konetanović; kmet beogradski s Perom i Manojlom, nema Sovjet ništa i sudi da će rečena lica dovoljna i sposobna k nadziraniju rečenoga dela biti.

6) Sovjet je mnjenja da se rečenom zidaru Zemunskom kaže da napravi jedan račun: šta bi crkva stala kad bi sav potrebni materijal za nju dao on, a drugi: šta bi stalo kad bi sav materijal bio naš a on samo ruke dao.

Naposletku Sovjet i ovo primječava: za građenje plana i računa trebaće 6 – 8 nedelja. U tome će i jesen nastupiti a materijala pripravnog nema. Zato je Sovjet mnjenja da se po odobreniju plana i računa od strane Vaše Svetlosti i po učinjenom budi s kim majstorom pogodbe, naredba učini da se materijal nabavljati počne, tako kako bi se do idućeg proleća sve pripraviti i s početkom proleća crkva odmah zidati početi moglo.“

Prethodni radovi išli su vrlo brzo. Crkva je srušena u avgustu 1836. i to je izvršio za sumu od 2500 forinata majstor Hengster iz Zemuna. Pošto je Beograd na taj način ostao bez ijedne crkve, to je u dvorištu Mitropolije (tu je sada Patrijaršija) podignuta kapela od dasaka i ćeramidom pokrivena. To se vidi iz zvaničnog opisa koji su potpisali: prota Draždanski Nikola Ostojić i ispravnik

Golub Petrović. Prema tome, pogrešno su neki tvrdili da je ta kapela bila u porti crkvenoj. Građenje nove crkve započeto je 28. aprila 1837. godine. Beogradska opština je bila dužna da iskopa temelje, da da nadničare, materijal za temelje od srušene stare crkve, kreč, pesak i vodu. Ostali radovi, sa materijalom, ustupljeni su pančevačkim majstorima za 31.000 sr. forinti. Za nadzornike nad građenjem odredio je knez Miloš mitropolita Petra i Tomu Vučića Perišića. 15. jula 1837. osvećeni su temelji, (*Serbia – Brzogradъ 8гъ Avgusta*, Novine Srbske 13. Avgusta 1838, 25) do Preobraženja 1838. dovedena je crkva do krova, do 1841. pokrivena je i izgrađen toranj, a od 1841. do 1845. vršeni su unutrašnji radovi: živopis, drvorezački i zlatarski poslovi. Rad je vršen u režiji a radnici su bili Nemci iz Pančeva. U odboru za zidanje bila su lica koja je Državni savet predložio u svom odgovoru knezu. Međutim u 1838 i 1839 članovi tog odbora pored Mitropolita, bili su: Vučić, kmet Rista Jovanović, terzija, i građanin Pera Jovanović. Rista je bio i glavni „nadziratelj“ radova. Crkva je imala: gotovine 2219 for., veresije 6672 for. u obligacijama 66.723 groša i dva dućana koji su joj donosili godišnje 1080 groša. Sve je to bilo ništavno za izradu crkve, ali se je nekako petljalo putem priloga. Najzad je i Država pritekla u pomoć. Rešenjem od 2 oktobra 1839. Državni savet je rešio da se iz državne kase Pokloni 50.000 forinata i da se Opštini beogradskoj izda zajam ukoliko je potrebno za dovršenje crkve, s tim da se zajam otplaćuje iz crkvenih prihoda po 1000 talira godišnje. Opština je već ranije, krajem 1837 uzela zajam u 116.000 groša, što se vidi iz završnog državnog računa za Đurđevsko polgođe 1838, ali se ne zna da li je i naknadno prema ovom rešenju još nešto uzela. (Banjac Đ., 1939b, 531 – 32; Ranković J. D., 1940, 770)

Kad su 1837 godine kopani temelji novoj, sadašnjoj crkvi, pokazalo se, kao što priča Sreten L. Popović u svojim „Uspomenama“, da su temelji stare crkve tako jaki da se nisu mogli izvaditi na običan način, jer se malter između kamenja bio uabonosio. Zato bi rešeno da se u stari temelj ne dira, nego da se novi temelji

postave oko starih, tako da su temelji stare crkve ostali u temelju nove crkve. (Stefanović T. – Viloski, 1911b, 147)

Hroničar očevidac ovako opisuje tu svečanost: (Srpske novine br. 28/1837, Beograd 1837, 218)

„Beograd, 15. jula, 1837. Danas smo bili ovde svedoci retkoga i krasnoga toržestva. Pri sveštenodejstvu spreč Preosveštenjejšeg Gospodina Arhijepiskopa i Mitropolita Petra, s ostalim mesnim sveštenstvom, u prisustvu Svetle Gospođe kneginje, i Sijatelnih knjaževića Naslednika Milana, i Mihaila, viših knjažeskih činovnika, članova ovdašnjeg Ispravničestva, odabranijih kmetova i građana od strane opšćestva, školske junosti, i mnogočislno stekavšeg se naroda obojeg pola, položen je krajeugolni (osnovni) kamen k zidanju novozapočete Katedralne Beogradske Crkve.

Gospodin Mitropolit izvršio je najpre obično osveštenije vode i kamena pred samim mestom osnove položenija, i za tim izgovorio je sobranomu narodu krasno opominatelno slovo o polzi i izrjadnosti blagog ovog namerenja koje je s

visočajšim dozvoljenjem i sodejstvom Njegove Svetlosti Premilostivog Gospodara i Knjaza našeg preduzeto. Pošto je, za tim, pismeno dokazateljstvo o preduzetom zi danju istog svetog hrama Božjeg javno pred narodom pročitano, i to isto zajedno s ostalim običnim dokumentima (dobro sahranjenima), i različnim sad u tečeniju nalazećim se zlatnim i srebrnim novcima, u izdubljeni krajeugolni kamen večitog spomena radi položeno, bio je isti kamen na dno temelja pušten i utvrđen. Pri ovom spuštanju i utvrđivanju kamena uzeli su kako g. Mitropolit, tako i Sijatelni Knjaževići po jednu kašiku (mistriju) priugotovljenog im na to maltera, kojim su isti kamen kako odozdo tako i po vrhu posuli i po običaju nekoliko puta čekićem po njemu udarili.

„Trajućemu toržestvu ovomu, a naročito pri spuštanju i utvrđivanju krajeugolnog kamena, i pri mnogoletstvijama, grurali su neprestano topovi, a narod je u srcu blagosiljao erećno i presrećno vreme ovo, u koje se pod blagoslovenim vladateljstvom Svetloga Knjaza Miloša, kromje ostalih poleznih uredaba i zavedenija, ovakovi velikolepni hramovi na slavu svemogućeg Zižditelja vselsne zidaju i podižu.“ (Milićević Đ. M., 1895, 7)

Nikola Hristić - Bademlija, koji je u ono vreme bio tutor crkvene kase, zapisao je o tom osvećenju temelja sledeće: „1837 leta. julija 15. položismo kamen u temelj crkve hrama Svetoga Arhistratiga Mihaila čelo oltara. niže svete trapeze, i metnusmo unutra staklo sa natpisima: potpisana (su) imena : Imperatora Nikolaja. Kralja Ferdinanda Austriskot, Imperatora Turskog Mahmuda Vtorog, i imena proćih otmenih ljudi ondašnjih. Ja sam tada (Nikola Hristić) bio tutor crkvene kase, i ja sam, mojom rukom. zalepio to isto staklo voskom (koje stoji unutra), i predao g-nu Mitropolitu Petru Jovanoviću: 1 rublju Imperatora Nikolaja, 3 cvancika nova Imperatora Ferdinanda, 1 dukat i 1 bešluk Imperatora Mahmuda Turskog, 1 talir i drahme grćkog Kralja Otona. koje sve metnuo je Gospodin unutra. Tada je vladao Knjaz Srpski Miloš Obrenović. Tu je bila i Knjaginja Ljubica Obrenović sa njena dva sina Milanom i Mihailom.“ (Milićević Đ. M., 1895, 7)

Naknadno je država dala kao poklon 15.000 talira, po rešenju VN. 1647 od 4 decembra 1841. godine.

Prvih dana avgusta 1838. godine crkva je ozidana do krova i započelo se sa pripremom japije za drvenu konstrukciju krova. Uveće, uoči Preobraženja 5/18. avgusta na jugoszapanom uglu crkve, prema knjaževskom dvorcu, postavljena je ktitorska ploča sa državnim grbom. Iznad grba je pisalo „Blago Serbii“ a ispod grba urezan je, u stihu, sledeći tekst: (*Сербія – Бѣоградъ 8гъ Августа*, Новине Србске 13 Августа 1838, 250)

На славу Ти светѣи Олтарѣ с'зидасмо до крова
Вышій Творче ! помилуй насѣ видит' га готова
Кѣ престолу Ти изѣ кога ће Родѣ Србскій вопити
И за здравлѣ, сваку срећу Отца с' свогѣ молити,
За Милоша и за цѣлу Свѣтлу Фамилију,
Кою има овогѣ света одѣ свегѣ наймилію.
Даруй првомѣ лога лѣта Церкве намѣ Пастыру !

А Обществу честь за дѣло и нашемъ майстору !

Zbog ovog uspeha majstore je darivala i kneginja i opština beogradska.

Posle tri godine marljivoga rada, visoka, pozlaćena zvonara nove beogradske crkve, „cepajući u nebu oblake, bacala je na sve strane sliku građevinske lepote, izazivajući poštovanje prema onom čemu je namenjena. Ona je sobom očigledno svedočila vaskrs nove države srpskoga naroda, i ulevala nadu na sve lešpu budućnost“. (Milićević Đ. M., 1895, 7)

Evo kako hroničar opisuje nameštanje krsta na toj visokoj zvonari. (Srpske novine br. 29/1840, Beograd 1840, 226)

„U Beogradu 18. Jula, 1840. 18. tekućeg meseca bili smo zritelji dignutoga krsta na toranj Katedralne Crkve Beogradske, počem je on od dunđera namešten bio. Oko dva sata pred podne (po turskom) oglasili su topovi početak ovog toržestva. Trajućemu vodoosvešteniju, koje je pred zapadnim crkve vratima izvršeno, gde je g. Arhijepiskop i Mitropolit e većim čislom sveštenstva i monaškog i mirskog reda sveštenodejstvovao, pucali su pri vozglasima nepresečno topovi, kao god što su i po okončanom vodoosvešteniju, kada su krst dizati započeli, i kada je nužno bilo, činili. Po okončaniju vodoosveštenija, i pri početku dizanja krsta, započne banda svirati i svirala je dokle god krst nije namešten bio. Po tom je jedan od onih koji su krst nameštali, napio prvu zdravicu Svetlom Knjazu, vtoru Gospodinu Mitropolitu, treću narodu, četvrtu sveštenstvu, petu opšestvu beogradskom, i šestu majstorima.“ Pri svima onim zdravicama pucali su kako topovi, tako je i banda svirala, i mnogočisljeni narod koji se stekao da retki ovaj do gađaj sopstvenim očima vidi, nepresečno „Ura“ ! vikao je.“

Nacrt za ikonostas izradio je 1841 g. čuveni vajar i livac Dimitrije Petrović. (Medaković D., 145 – 156) No on nije ovaj posao završio, nego se posvadio sa Opštinom i vratio se u Beč, gde je živeo stalno. Drugi su završili nacrt ikonostasa i izradili nacрте za pevnicu, predikaonicu i prestole za kneza i mitropolita. Visina ikonostasa, do krsta, iznosi 46, a širina 48 stopa. (Banjac Đ., 1939b, 531 – 532)

Godine 1841, pozvan je akademski slikar, Dimitrije Avramović, i predano mu je da novoj crkvi načini ikonostas, i da je svu iznutra živopiše. Avramović je taj posao dovršio u jesen godine 1845. godine. (Dimitrijević M., 1892, 769 – 772) Novembra, „u oči Sv. Arandela, kad je i hram beogradske crkvi, bilo je u toj novoj, potpunce živopisanoj, bogomolji svečano bdenije. Na po sata po zahodu sunca, prangije s Kalemegdana, i zvona s visokog pozlaćenog tornja, oglasiše početak večernji, koju je služilo sedam sveštenika i dva đakona, i koja je, zajedno e jutrenjom, trajala ravno četiri sata! I crkva i porta bile su pune pobožnih Beograđana. Drugi dan, 5 novembra, Mitropolit Petar, sa dvanaest sveštenika i šest đakona, najpre je časnu trpezu po propisu oprao p osvetio, pa celu crkvu tronosao, litiju okolo obneo, i onda otpočeo arhijerejsku liturgiju.“ (Milićević Đ. M., 1895, 8 – 9)

Stara Saborna crkva imala je za ono vreme bogat inventar: 8 prangija, 19 odeždi sveštениčkih, 6 đakonskih, 41 kom. stihira, pored mnogih drugih crkvenih stvari. (Ranković J. D., 1940, 770)

I po dovršenju crkve opština se je o njoj starala. U oktobru 1843 tražila je 500 dasaka koje su bile upotrebljene za skupštinu u Topčideru, ali Drž. savet nije dao, jer je „država crkvi dosta poklona učinila." Tim daskama opština je htela da patoš crkvu „pošto je stajanje na kamenu u zimskodoba škodljivo zdravlju čovečeskom.“ (Ranković J. D., 1940, 771 – 72)

Interesantno je da je 1848. godine u avliji novog špitalja (bolnice) na Vračaru, pored magacina postojala i kapela za mrtve sagrađena od tvrdog materijala. Inače, špitalj se nalazio preko puta barutane na Vračaru. (Peruničić B., 1970, 275)

Za vreme bombardovanja 1862 oštećeno je jedno zvono na ovoj crkvi. Zvono je, po naredbi kneza Mihaila, preliveno i saliveno je drugo mnogo veće, koje je bilo najveće zvono na Balkanu. Nemci su skinuli sva zvana sa Saborne crkve, baš uoči crkvene slave Sv. Arhangela, 1915 i odneli u Nemačku za izradu ratnog materijala. Posle svetskog rata nabavljena su nova zvana, koja su zazvonila prvi put na dan venčanja Kralja Aleksandra Prvog 8 juna 1922. ((Banjac Đ., 1939b, 531 – 532)

U ovoj su se crkvi venčala tri naša vladara: knez Milan sa kneginjom Natalijom 1875, kralj Aleksandar Obrenović sa kraljicom Dragom 1900, kralj Aleksandar I Ujedinitelj sa kraljicom Marijom 1922. Ovde je miropomazan knez Milan 1872 i krunisan kralj Petar 1904 g. U toj crkvi je izvršila atentat na kneza Milana Ilka S. Marković 1879. Na Cveti 1879. godine proglašena je ovde nezavisnost Srpske crkve. U Sabornoj crkvi su sahranjeni knez Miloš i knez Mihailo, a s druge strane mitropoliti Mihailo i Inokentije. Nad grobovima Miloša i Mihaila podigla je kneginja Julija lep spomenik od mesinga i mermera. Pred glavnim ulazom crkvenim sahranjeni su: s desne strane Vuk Stefanović Karadžić, a s leve Dositej Obradović. ((Banjac Đ., 1939b, 532)

Literatura

1. Banjac Đ., 1939a: Banjac Đuro, Kako se izgrađivao Beograd I, Beogradske opštinske novine br. 8 (avgust 1939).
2. Banjac Đ., 1939b: Banjac Đuro, Kako se izgrađivao Beograd II, Beogradske opštinske novine br. 9 (spetembra 1939), 531 – 32.
3. Stefanović T. Viloski, 1911: Stefanović T. Viloski, Stari Beograd I – II, Srpski književni glasnik knj. 26, Beograd 1911, 49 – 50.
4. Vujović B., 1996: Vujović B., Saborna crkva u Beogradu, Beograd 1996.
5. Dimitrijević M., 1892: Dimitrijević M., Život Dimitrija Avramovića, slikara, Javor, 1892, br. 49, 769 – 772.
6. Medaković D., 1957: Medaković D., Rad Dimitrija Petrovića na ikonostasu beogradske Saborne crkve, Zbornik Filozof-skog fakulteta IV-1 (Beograd 1957) 145 – 156.

7. Ranković J. D., 1940: Ranković J. D., Građenje Saborne i Paliluske crkve Svetog Marka, Beogradske optinske novine br. 9 (septembar) 1940.
8. Ruvarac D., 1898: Ruvarac Dimitrije, Mojsije Petrović mitropolit beogradski 1713 – 1730, Spomenik SKA XXXIV, Beograd 1898.

Neobjavljena građa

Arhiv Srbije

Fondovi

Narodna kancelarija

AS-Protokol Narodne kancelarije, za 1819. godinu

Knjaževa kancelarija

AS – KK – II, III, XIV, XXV, XXXV

Državni sovjet

AS – DS – II Bf I № 30/1836

Ministarstvo prosvete

AS, MP, 1841, F.IV, r. 281;

AS, MP, 1841, F.V, r. 126

AS, MP, 1899, B-3249

Objavljena građa

1. Đokić N., Nadoveza B., 2021: Đokić Nebojša, Nadoveza Branko, *Popis crkava i manastira u knjaževini Srbiji 1836 – 37 – Episkopije užička i šabačka*, Kruševac 2021
2. Matković P., 1890: Matković P., *Putovanje po Balkanskom poluotoku u XVI vijeku. X: Putovanje Marka Antuna Pigafete ili drugo putovanje Antona Vrančića u Carigrad 1567*, Zagreb 1890.
3. Milićević Đ. M., 1895: Milićević Đ. M., *Iz svojih uspomena – Beleške za prosvetnu istoriju Beograda*, Godišnjica Nikole Čupića knj. XV, Beograd 1895.
4. Peruničić B., 1970: Peruničić Branko, *Uprava varoši Beograda 1820 – 1912*, Beograd 1970.
5. Petković R. V., 1950: Petković R. Vladimir, *Pregled crkvenih spomenika kroz povescnicu srpskih naroda*, Beograd 1950.
6. Ruvarac D., 1905: Ruvarac D., *Spisak prebeglih iz Srbije sveštenika i kaluđera*, Srpski sion br. 4 od 28. februara 1905.
7. *Serbia – Brøogradъ 8гъ Avgusta*, Novine Srbske 13 Avgusta 1838, 250
8. Stojanović Lj., 1903: Stojanović Lj., *Stari srpski zapisi i natpisi knj. II*, Beograd 1903.
9. Stojanović Lj., 1905; Stojanović Lj., *Stari srpski zapisi i natpisi knj. III*, Beograd 1905.
10. Stojanović Lj., 1923: Stojanović Lj., *Stari srpski zapisi i natpisi knj. IV*, Beograd 1923.

11. Stojanović Lj., 1925: Stojanović Lj., *Stari srpski zapisi i natpisi knj. V*, Beograd 1925.
12. Stojanović Lj., 1926: Stojanović Lj., *Stari srpski zapisi i natpisi knj. VI*, Beograd 1926.

CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF THE CATHEDRAL IN BELGRADE

Abstract: The paper gives a brief history of the Cathedral in Belgrade with a special reference to its construction. The first mention of the church dedicated to Saint Michael the Archangel comes from 1578, although the church is almost certainly medieval. During the time of Metropolitan Moisej 1725-33, it was thoroughly restored. The Turks captured Belgrade on September 2, 1739, looted the church and tore down its vaults. On that occasion, Cuba also suffered. Later, the people of Belgrade received permission from the Turks to build new vaults for their church, but those vaults must not be high. The old church was demolished in August 1836, and the construction of the new church began on April 28, 1837. By the Transfiguration in 1838, the church was brought up to the roof, by 1841 the tower was covered and built, and from 1841 to 1845 interior works were carried out: painting, woodcarving and goldsmithing. The draft for the iconostasis was made in 1841. the famous sculptor and foundry Dimitrije Petrović. However, he did not finish this work, but quarreled with the Municipality and returned to Vienna, where he lived permanently. Others completed the design of the iconostasis and made plans for the choir, pulpit and thrones for the prince and the metropolitan. In 1841, an academic painter, Dimitrije Avramović, was invited, and he was given the task of making the iconostasis for the new church, and painting the entire interior. Avramović completed this work in the fall of 1845. On November 5, 1845, Metropolitan Petar, with twelve priests and six deacons, consecrated the Belgrade Cathedral.

Key words: Belgrade, Cathedral Church, Prince Miloš, Metropolitan Petar Jovanović.

UPUTSTVO ZA AUTORE

Na desnoj strani u zaglavlju se nalazi ime, srednje slovo i prezime autora, zvanje autora, a u fusnoti naziv ustanove, fakulteta i sedišta i elektronska pošta. Naslov rada kucati na sredini velikim slovima - Bold (font 11). Podnaslovi se pišu na sredini, velikim slovima (font 11) i numerišu se arapskim brojevima. Ukoliko podnaslov sadrži više celina, one se takođe označavaju arapskim brojevima, i to: 1.1. - malim običnim slovima (font 11). Kada se strano ime ili termin prvi put navode, u zagradi se daje izvorno pisanje. Izuzetak su latinski termini, koji se pišu u originalu.

Obim rada ne sme biti veći od 1 autorskog tabaka, (odnosno 10 stranica ili 32000 karaktera sa razmakom, 6000 karaktera kada se radi o prikazima). Tekst treba pisati u fontu Times New Roman, veličina slova 11, sa uvučenim pasusima i proredom 1,5.

Rezime predstavlja koncizni prikaz svrhe, podataka i rezultata naučnog rada i piše se na srpskom jeziku uz navođenje 3-5 ključnih reči. Dužina rezimea je do 150 reči, a tekst se piše fontom veličine 10 pt. Margine, prored, novi red, podležu pravilima koja važe za rad u celini.

Osnovni elementi rada su: naslov, rezime sa ključnim rečima, uvod, predmet rada i metode, rezultat i diskusija, na kraju rada abstract na engleskom jeziku sa ključnim rečima.

Spisak literature se daje na posebnom listu, po mogućnosti pismom kojim je štampan izvor. Navode se samo oni autori i radovi koji su pominjani u tekstu.

Reference u **tekstu** navoditi na sledeći način: (Petrović, Dašić, 2009: 41) - br. Strane ako je potrebno. Reference ne navoditi u fusnotama. Listu referenci na kraju rada navesti po abecednom redu prezimena autora po sledećem modelu:

Knjige, monografije: Prezime, ime autora (godina izdanja) *Naslov publikacije*. Mesto, ime izdavača.

Npr. Stanković, Lj., Dukić, S. (2009) *Marketing*. Niš, Ekonomski fakultet.

U slučaju daljeg uzastopnog navođenja istog dela, umesto prezimena autora i godine izdanja može se koristiti latinska skraćenica za ibidem (*lat.* на истом месту), ali se broj stranice uvek navodi (*ibid.*, 34).

U slučaju istovetnosti podataka skraćenog bibliografskog navođenja izvora za različita dela istog autora, uz godinu izdanja dodaje se redom slovo latinične abecede, a prema redosledu navođenja izvora u spisku literature:

Primer:

(Dasić, 2012a: 148) odnosi se na rad naveden u literaturi:

Dašić, D. (2012a). *Azbuka rotarija*. Jagodina: Narodna biblioteka Jagodina

Članci u naučnim časopisima: Prezime, ime autora (godina izdanja) Naslov članka. Naslov časopisa, Vol (broj): strane.

Npr. Keller, K. (1993) Conceptualizing, Measuring, and Managing Customer-Based Brand Equity. Journal of Marketing, 57(1): 1-22.

Radovi u zbornicima sa konferencija: Prezime, ime autora (godina izdanja) Naslov članka. Naziv konferencije: br. strana. Mesto održavanja, organizator.

Npr. Jerger, J., Knogler, M. (2009) The economic and financial crisis in South-Eastern Europe. Proceedings of the Scientific Conference The Challenges of the World Economic Crisis: 1-11. Niš: Faculty of Economics.

Internet izvori: Naziv, adresa sajta (datum pristupa). Npr. Narodna banka Srbije, www.nbs.rs (15.02.2011.)

Iza rada ide Abstract (rezime) na engleskom jeziku, isto formatiran kao i rezime na početku rada. Kod Abstracta - ja obavezno dati i naslov rada na engleskom jeziku i prevedene ključne reči.

Ako članak predstavlja ekspoziciju o odbranjenoj magistarskoj ili doktorskoj tezi, potrebno je priložiti sledeće podatke: tačan naziv teme, datum odbrane, mesto odbrane i sastav komisije.

Slike, tabele, formule - Tabele i slike se uvlače u tekst. Iznad tabele, odnosno ispod slike, navodi se broj i naziv i to istim fontom kao i tekst rada. Pri uvlačenju, tabele i slike se pozicioniraju centralizovano.

Rukopisi će biti uzeti u razmatranje za objavljivanje uz uslov da isti rad nije istovremeno ponuđen nekom drugom časopisu, a u slučaju koautorskih radova kada su oba autora saglasna sa tim da rad bude objavljen.

Radovi koji se predaju za objavljivanje moraju da se zasnivaju na novijoj literaturi, a posebno na izvorima, tj. radovima koji su objavljeni u naučnim časopisima. Autori su u obavezi da prilikom slanja radova dostave i izjavu da taj rad nije ranije objavljan, tj. da rad nije autoplagijat ili plagijat. Tekstove, kao attachment u program Microsoft Office slati u elektronskom formatu na adresu - drddasic@gmail.com.

Smatra se da sva mišljena izneta u objavljenom radu spadaju u isključivu odgovornost autora. Urednik, recenzenti ili izdavači ne prihvataju odgovornost za izneta mišljenja autora.

SVI RADOVI SE RECENZIRAJU, RADOVI ĆE BITI KATEGORIZOVANI PREMA PRAVILNIKU MINISTARSTVA ZA NAUKU I TEHNOLOŠKI RAZVOJ REPUBLIKE SRBIJE. SAMO RADOVI KOJI DOBIJU DVE POZITIVNE RECENZIJE BIĆE OBJAVLJENI.

СРПСКА АКАДЕМСКА МИСАО
SERBIAN ACADEMIC THOUGHT

Међународни научни часопис за хуманистичке и друштвене науке
International Scientific Journal for Humanities and Social Sciences

SRPSKA akademska misao = Serbian academic thought /
glavni i odgovorni urednik Dejan Dašić.

- God. 1, br. 1 (2016)- . - Jagodina : Narodna biblioteka

"Radislav Nikčević", 2016- (Paraćin : Alka). - 25 cm

Godišnje. - Tekst na srp. i engl. jeziku.

ISSN 2466-5185 = Srpska akademska misao

001

COBISS.SR-ID 227016716

E-mail:

drddasic@gmail.com

<https://ceeol.com>

<https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=1551>

www.sam.edu.rs

Radove objavljene u ovom časopisu nije dozvoljeno preštamovati, bilo u celini, bilo u delovima, bez izričite saglasnosti izdavača. Ocene iznete u člancima lični su stavovi njihovih pisaca i ne izražavaju mišljenje niti uredništva, niti ustanova u kojima su autori zaposleni.

ISSN 2466-5185 (Штампано изд.)
ISSN 2560 – 4090 (Електронско изд.)